

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

Қўлёзма ҳукукида

АЛИЕВА КАМОЛА РАВШАНОВНА

**“АЛ-ҲИДОЯ” АСАРИДА МУЛКИЙ
МУНОСАБАТЛАРНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА
СОЛИНИШИ**

5А380103 – Фуқаролик ҳукуқи; фуқаролик процессуал ҳукуқи; оила ҳукуқи;
халқаро хусусий ҳуқуқ

Ҳуқуқ магистри академик даражасини олиш учун

ДИССЕРТАЦИЯ

**ИЛМИЙ РАҲБАР: юридик фанлар
доктори, профессор Д.М.КАРАХОДЖАЕВА**

ТОШКЕНТ – 2012

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш

I боб. “Ҳидоя”да мулк ҳуқуқининг юридик табиати

- 1.1. “Ҳидоя”нинг яратилиши, тузилиши ва тартиби.
- 1.2. “Ҳидоя”да мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчаси
- 1.3. Мулк ҳуқуқи элементларининг юридик тавсифи
- 1.4. “Ҳидоя” бўйича мулк шакллари: уларнинг туркумланиш мезонлари ва турлари

II боб. “Ҳидоя”да мулк ҳуқуқининг субъектлари ва объектлари.

- 2.1. “Ҳидоя” бўйича мулкдорлар ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати.
- 2.2. “Ҳидоя”да мулк ҳуқуқи объектларининг турларига умумий тавсиф.
- 2.3. “Ҳидоя”да мол-мулкларнинг кўчар ва кўчмас мол-мулкларга бўлиниши.

III боб. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш.

- 3.1. “Ҳидоя” бўйича мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари.
- 3.2. Мулк ҳуқуқини бузганлик учун жавобгарлик.

Хулосалар

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мустақил ўзбек давлатчилигини ва миллий ҳуқуқий тизимини шакллантиришнинг ўзига хос ва ўзига мос йўли бой маънавий-ҳуқуқий негизларга асосланади. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқининг пойдевори – миллий давлатчилигимизнинг таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкамдир. Бизнинг давлатимиз кўҳна Сугдиёна ва Хоразмдан бошлаб, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Амир Темур ва теурийлар давлатлари ва ўзбек хонликларининг давлат бошқарув тажрибасини, халқимизнинг бутун миллий, тарихий, ҳуқуқий, маънавий амалиётини ҳамда унинг ўз мустақил давлатига эга бўлиш каби асрий орзуларини ўзида мужассамлаштирган. Ҳозир, ХХІ аср бошида Ўзбекистон Республикаси янги давлатчилигининг қарор топишида умумжаҳон ва миллий давлатчилик тараққиёти қонуниятлари узвий равишда уйғунлашди.

Минтақамизнинг қадимий тарихи ва бой маданияти, бу ўлкада яшаб ўтган аجدодларимизнинг жаҳон маданиятини ривожлантиришга қўшган ғоят улкан ҳиссалари ҳозирги кунда ҳам турмушнинг барча жабҳаларига сезиларли таъсир ўтказмоқда.

“Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда”¹, — деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов.

Миллий истиқлол шарофати ўлароқ Ўзбекистон ўзининг маънавий-ҳуқуқий қадриятларини қайта тиклаш даврига, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳаларда туб ўзгаришлар даврига қадам қўйди.

Ўзбекистоннинг давлатчилиги ва ҳуқуқи тарихи – ўзбек халқи бой маънавий-ҳуқуқий меросининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, бир қанча авлодларнинг давлат ва ҳокимият, сиёсат ва ҳуқуқ, адолат ва тенглик,

1

бошқарув ва қонунчилик ҳақидаги ғоялари ва қарашларини ўзида мужассамлаштирган. Бу таълимотлар фақат ўтмишгагина тааллуқли бўлиб қолмай, балки ўз қудрати билан бизнинг ҳозирги кунимизга ҳам таъсир ўтказмоқда. Шу туфайли миллий давлатчилик ва ҳуқуқий тизимимиз тарихига қизиқиш сўнгги йилларда ниҳоятда ошди.

Афсуски, мамлакатимизнинг ўрта асрлардаги, хусусан, Мовароуннаҳр давридаги ҳуқуқи тарихига, фикҳига бағишланган кўп қиррали йирик асарлар деярли йўқ. Замондошларимиз бўлмиш бир қатор ҳуқуқшунос ва шарқшунос олимлар ҳозирда бу соҳада тадқиқот олиб бормоқдалар. Зеро, ўрта осийлик фақиҳларимиз жаҳон ҳуқуқий маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасини атрофлича чуқур тадқиқ қилиш давр талабидир. Чунки аجدодларимизнинг бой ҳуқуқий тажрибаси ва мероси мустақил ўзбек давлати тараққиётига мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Ер юзида мусулмончилик пайдо бўлганидан буён асрлар давомида дунёнинг турли мамлакатларида юзлаб олиму уламолар ислом ҳуқуқшунослиги билан машғул бўлиб келганлар”². Бу соҳада ўзи яратган буюк асарлари ва мактаби билан исломий ҳуқуқ асосларини белгилаб берган ва фикҳ илмининг ҳар томонлама ривож топишига улкан ҳисса қўшган буюк ватандошимиз Бурҳонуддин Марғинонийнинг ҳаёти, илмий фаолияти, шоҳ асари “Ҳидоя”, унинг илмий қиммати, жаҳон миқёсида тутган ўрни, шарҳлари, таржималари, кенг кўламда қўлланиб тарқалишига сабаб бўлган қисқартмалари, тадқиқотлари аҳамияти беқиёсдир. Уларнинг бой илмий меросини “ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тегишли хулосалар чиқариб, замонавий билимлар, бугунги ҳаёт талабларидан келиб чиқадиган тажрибалар билан бойитиш зарур. Ва бу улуғ меросни аввало ўзимиз учун, келажак авлодлар тарбияси учун беқиёс маънавий озиқ деб билмоғимиз даркор”, - дейдилар юртбошимиз.

Демак, шу боис ҳам, “ Ҳидоя”асари, унинг илмий қиммати, жаҳон миқёсида тутган ўрни, шарҳлари, бу борадаги илк долзарб тадқиқотлардандир.

Иккинчидан, бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишда бой тарихий-ҳуқуқий меросимизни ўрганиш ҳамда ислом ҳуқуқшунослигининг асослари, бунда фикҳнинг таърифи, келиб чиқиши ва асосий тараққиёт босқичлари ҳақида сўз борар экан, ислом ҳуқуқшунослигининг асосий атамалари, уни ўрганиш зарурияти ва услублари ҳамда илк ҳуқуқий мактаблар бўйича маълумотларнинг тадқиқ этиг ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузасида таъкидланганидек, “юртимизда ўтган йиллар давомида бозор иқтисодиёти соҳасидаги ўзгаришларнинг ишончли қонунчилик базасини шакллантириш борасида амалга оширилган улкан ишлар ҳеч кимга сир эмас, албатта. Буларнинг барчасини эътироф этган ҳолда, мавжуд қонунларимизнинг кўпчилигини уларни қўллаш амалиёти ва мамлакатимизда бозор муносабатлари ривожланишининг ҳозирги даврдаги янги реал ҳолатидан келиб чиқиб, жиддий қайта кўриб чиқиш зарур”дир³.

Учинчидан, ислом ҳуқуқшунослиги соҳасида ислохот тарафдорлари бўлмиш “Ҳидоя”, унинг илмий қиммати, жаҳон миқёсида тутган ўрни, шарҳларини ҳам ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Жумладан, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг ҳар бир йўналиши устида тўхталиб, ҳар бир мавзу диққат билан тадқиқ этилишининг ҳамда бугунги кун муаммолари билан қиёсий ва илмий таҳлил этилиши ҳам муҳимдир.

³ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

Буюк ватандошимиз Бурхонуддин Марғинович томонидан қўлланилган ҳуқуқ ҳамда қиёсдан фойдаланиб ва замон талабидан келиб чиқиб, ҳуқуқий назариялар яратиш методини ўрганиш ҳам долзарблигини белгилайди. Иккинчидан “Ҳидоя” асарида фуқаролик ҳуқуқининг барча соҳалари, жумладан, қиёсий ҳуқуқшунослик, халқаро ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари, мулк ҳуқуқини бузганлик учун жавобгарлик бўйича ғарб ҳуқуқшунос олимларидан юзлаб йил муқаддам изланишлар олиб бориб, илмий китоблар ёзиш билан бирга илмий хулосалар чиқаришга муваффақ бўлганлигини ва яратилган асарнинг туб моҳиятини очиш ўзимизнинг миллий ҳуқуқий мафкурамизни шакллантиришда манба сифатида хизмат қилади. Ушбу тадқиқотнинг аҳамияти ва асосий мақсади ҳам шундадир.

Юқоридагилар билан боғлиқ ҳолда, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари, мулк ҳуқуқини бузганлик учун жавобгарлик ҳамда уни қўллаш амалиётида учрайдиган муаммолар ҳамда сўнгги йилларда ушбу соҳа қонунчилигига киритилган қатор ўзгартириш ва қўшимчалар сабаб илгари назарияда ва амалиётда таҳлил этилмаган долзарб муаммоларни ҳал этиш зарурияти ушбу тадқиқот иши мавзунининг долзарблигини асословчи муҳим мезонлардандир.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари, мулк ҳуқуқини бузганлик учун жавобгарлик – кўп қиррали муаммо бўлиб, охириги ўн йилликда у ҳуқуқшунос олимлар ҳамда амалиёт ходимларининг диққат марказида бўлиб келмоқда. Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари, мулк ҳуқуқини бузганлик учун жавобгарлик ҳамда мулкдорлар ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати муҳофаза қилишга оид баъзи масалалар фуқаролик ҳуқуқи, ҳуқуқшуносликка оид адабиётларда ёритиб бериб келинмоқда. Ҳ.Р.Раҳмонқулов⁴, И.Б.Зокиров⁵, Ш.Н.Рўзиназаров, Х.Т.Азизовлар⁶,

⁴ Раҳмонқулов Ҳ, Фуқаролик ҳуқуқи объектлари.-Тошкент: ТДЮИ, 2009.-Б.8-9.; Раҳмонқулов Ҳ.Р. Олди-сотди шартномаси. -Тошкент: Адолат, 2000. – 139 б.; Гражданское право (Особенная часть). Учебник. (автор

В.Ё.Эргашев⁷, О.Окюлов⁸, Д.М.Караходжаева⁹, М.Х.Баратов¹⁰,
Ю.Б.Саипова¹¹ ва бошқа¹² муаллифларнинг ишларини бунга ёрқин мисол
бўла олади. Ушбу ҳуқуқшунослар мазкур муаммони тадқиқ этишда улкан
ҳисса қўшганлар.

Шу билан бирга ислом ҳуқуқида, хусусан “Ҳидоя” асарида мулкчилик
масалалари, мулк ҳуқуқининг мазмуни ва мулкӣ муносабатларни ҳуқуқӣ
тартибга солиниши Ш.Исхаков, А.Р.Рахмонов, Ў.М.Ахмаджонов¹³ каби
миллий олимларнинг асарларида таҳлил этилган.

Ислом ҳуқуқининг моҳияти ва аҳамияти, “Ҳидоя” асарининг ўрни ва
аҳамияти, уни тушуниш ва талқин қилишда алоҳида ёндашувда профессор
А.Х.Саидовнинг ишларини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур¹⁴. Бевосита
А.Х.Саидов томонидан “Ҳидоя” асарига бир қатор шарҳлар, уни тушунишга
оид илмӣ тавсиялар ишлаб чиқилган.

этой главы Х.Р.Рахманкулов) –Ташкент: ТГЮИ, 2009.-158 с.; Рахмонкулов Х. Битимлар.-Тошкент: ТДЮИ, 2010.-30 б.; Гражданское право. Ч.1./Под.ред.А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: Проспект, 2003. – 597 с.; Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумӣ қисм). Дарслик.- Т.:ТДЮИ.2005- 249 б. ва ҳ.зо.

⁵ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик I қисм.-Тошкент: ТДЮИ, 2006.-366 б.

⁶ Рахмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О. ва бошқалар. Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари.- Тошкент: 2007.-127 б.

⁷ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари.-Тошкент: ТДЮИ, 2009.-128 б.

⁸ Окюлов О. Кўчмас мулкни сотиш шартномаси / Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм.-Тошкент. Илм-Зиё., 2008.-88-99 б.

⁹ Караходжаева Д.М. Проблемы развития и совершенствования законодательства о праве собственности юридических лиц в Республике Узбекистан: Дис. ...докт. юрид. наук. – Ташкент: 2008. – С.17.

¹⁰ Баратов М.Х. Давлат мулк ҳуқуқи.-Тошкент: ТДЮИ, 2008.-21 б.; Баратов М. Корхонани сотиш шартномаси/Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм.-Тошкент. Илм-Зиё., 2008.-99-105 б.

¹¹ Саипова Ю.Б. Правовой режим недвижимости как имущественной основы предпринимательской деятельности. Автореф....дис.канд.юрид.наук.-Ташкент: 2010.-С.7-8.

¹² Чориев М. Кўчмас мулкни сотиш шартномасининг айрим жиҳатлари/“Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқӣ таъминлаш муаммолари” мавзусидаги илмӣ-амалий конференция материаллари.-Тошкент: ТДЮИ, 2004. -221 б.; Имомов Н. Ерга нисбатан ашёвий ҳуқуқлар ва уларни амалга ошириш муаммолари./ “Ер қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари” мавзусидаги республика илмӣ-амалий конференция материаллари.-Тошкент: ТДЮИ, -104 б.

¹³ Исхаков С.А. Бурҳонддин Марғинович ва фикҳ илми. -Тошкент: 2000. –С.63-72.; Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари: Ўқув қўлланма.-Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005.-84 –бет.; Рахманов А., Рахманов Абдумухтор. Ислом ҳуқуқи. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. - 225 б.; Ахмеджанов У. М. Институт собственности в мусульманском праве. 1963. -13-14 с.

¹⁴ Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / Под. Ред. В.А.Туманова. –М.: Юрист, 2003.- 155 с.; Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарии мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. / Под. ред. А.Х.Саидова. -М.: Волтерс Клувер, 2008. -С. 552-553.

Бундан ташқари, бир қатор шарқшунос олимлар¹⁵ томонидан ҳам “Ҳидоя” асари ва унинг аҳамияти, ундаги ҳуқуқий ғояларнинг мазмунига оди асарларлар яратилганлигини таъкидлаб ўтиш мумкин.

Бироқ, шунга карамай, бугунги кунда, мазкур масалани батафсил ва чуқур ўрганилган деб бўлмайди, зеро мазкур муаммонинг айрим ҳал этилиши лозим бўлган, тадқиқ этилишга муҳтож бўлган қирралари борки, уларни алоҳида тадқиқот объекти сифатида таҳлил этиш жамият ва давлат учун муҳим аҳамиятга эга. Зеро, мустақилликдан сўнг, айниқса, охириги йилларда мулк ҳуқуқи ва мулкдорларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши муносабати билан бу борадаги қонун ҳужжатларида ва амалиётда туб бурилиш бўлди, десак адашмаймиз.

Мазкур масала маълум маънода ўрганилган, бу борада бир қатор мақола ва рисоалар чоп этилган бўлсада, ушбу муаммо етарлича тадқиқ этилмаган, хусусан сўнгги ўн йил ичида мазкур масала алоҳида тадқиқот объекти бўлмаган бўлиб, бу уни янада чуқурроқ ўрганишни талаб этади. Зеро, мулк ҳуқуқи бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларида ҳам мазкур масалага кам эътибор берилган, мулкдор манфаатлари ўрганилган бўлсада, “Ҳидоя” асари асосида ушбу масалалар батафсил ва муфассал очиб берилмаган.

Мазкур илмий изланишнинг юзага келишига, сўнгги йилларда ҳуқуқий манбаларга ва миллий қонунчилигимизга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар, мулк муносабатларнинг жамият ва давлат ҳаётида тутган ўрни ва мавқеининг тубдан ўзгарганлиги, уни ҳуқуқий воситалар ёрдамида муҳофаза қилиш масаласига алоҳида эътибор берилаётганлиги ва бундай йўналиш давлат сиёсати даражасига кўтарилаётган бир шароитда амалда ҳал этилиши лозим бўлган муаммоларни ҳал этиш муддати етиб келганлиги сабаб бўлди.

¹⁵ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал -Марғиноний. -Тошкент: Фан, 2009. -35 б.; Қориев О. Ал Марғиноний машҳур фикҳшунос. -Тошкент: Халқ мероси, 2000. -Б.31-40.; Аҳмад Иса Ошур. Ал-фикҳул муяссар фил муомалот(Фуқаролик ҳуқуқи бўйича енгил фикҳ). -Байрут, 1996.-35-38-б.

Тадқиқотнинг мақсади – мулкнинг ҳуқуқий тушунчасини ва унинг давлат учун аҳамиятини тадқиқ этиш, давлатчилик ривожининг турли даврларида Ўзбекистон шунингдек, хорижий мамлакатлар қонунчилигида мулкка қарши жиноятлар учун жавобгарликнинг ривожланиши масалаларини таҳлил этиш, “Ҳидоя” асарида мулкӣ муносабатларнинг ўрнини аниқлашдан иборат.

Тадқиқотдан кўзланган мақсадга эришиш учун қуйидаги **вазифалар** кўйилди:

- 1) тадқиқотнинг назарий асосларини ишлаб чиқиш ҳамда атамаларини аниқлаштириш;
- 2) “Ҳидоя” асарида мулкӣ муносабатларни ҳуқуқӣ муҳофаза қилиш масалаларини ривожланиш тенденциясини тадқиқ этиш;
- 3) мулкдорларни муҳофаза қилишни тартибга солувчи фуқаролик-ҳуқуқӣ нормаларни таснифлашга илмӣ асосланган ёндашув ишлаб чиқиш;
- 4) мулкдорларнинг ҳуқуқлари ва қонунӣ манфаатларини муҳофаза қилишда хорижий мамлакатлар қонунчилигини таҳлил этиш;
- 5) Мулк ҳуқуқи элементларининг юридик тавсифлаш;
- 6) “Ҳидоя” бўйича мулк шакллари: уларнинг туркумланиш мезонлари ва турларини таҳлил этиш.
- 7) “Ҳидоя” бўйича мулкдорлар ва уларнинг ҳуқуқӣ ҳолатини тадқиқ этиш;
- 8) “Ҳидоя”да мол-мулкларнинг кўчар ва кўчмас мол-мулкларга бўлинишини қиёсий таҳлил этиш.
- 9) “Ҳидоя” бўйича мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари. Мулкка қарши жиноятлар таркибий белгиларини ҳамда объектив ва субъектив элементларини таҳлил қилиш
- 10) амалдаги қонунчилик ҳамда суд амалиётини такомиллаштириш бўйича аниқ таклифларни ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти мулкӣ муносабатларни муҳофаза қилувчи фуқаролик-ҳуқуқӣ меъёрлар ва уларни қўллаш муносабати билан юзага

келувчи ҳуқуқий муносабатлар ҳамда Ҳидоя” бўйича мулк шакллари: ҳуқуқий муносабатлар.

Тадқиқот предметини “Ҳидоя” бўйича мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари. Мулкка қарши жиноятларнинг ўзига хос хусусиятлари, улар учун жазо тайинлаш, мулкӣ муносабатлар таркибий белгиларини ҳамда объектив ва субъектив элементларини таҳлил қилиш ҳамда мулкӣ муносабатларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ масалалар ташкил қилади.

Тадқиқотнинг методлари. Тадқиқотнинг методологик асосини билишнинг умумий методлари, шунингдек, назария ва амалиётнинг ўзаро диалектик боғлиқлигини ифодоловчи ҳуқуқшуносликнинг илмӣ ва фалсафӣ методлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг назарӣ асосларини Бурҳонуддин Марғинонийнинг ҳаёти, илмӣ фаолияти, шоҳ асари “ Ҳидоя” асари, фуқаролик, оила ҳуқуқи бўйича кўзга кўринган ҳуқуқшунос олимларнинг асарлари ташкил этади. Тадқиқотнинг норматив негизини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, амалдаги фуқаролик кодекслари ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари, ҳукумат қарорлари, Олий суднинг норматив ҳужжатлари, шунингдек, қиёсий-ҳуқуқӣ таққослаб таҳлил этиш учун ўрганилган хорижий мамлакатларнинг фуқаролик қонуни ташкил этади.

Тадқиқотни ўрганиш системали ёндашув асосида амалга оширилган. Муаммони ўрганишда анализ ва синтез, ретроспектив таҳлил, ижтимоӣ-тарихӣ –ҳуқуқӣ таҳлил каби тадқиқот усулларида фойдаланилади.

Диссертацияда умумӣ илмӣ ва қиёсий ҳуқуқшунослик, тарихӣ, аниқ-социологик, тузилмавий-функционал, қиёсий-ҳуқуқӣ, статистик каби махсус методлардан фойдаланилган.

Ушбу илмӣ тадқиқотда, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарлари ва маърузаларида баён этилган Бурҳонуддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари, уни ўрганиш ҳамда мулкӣ муносабатларни таҳлил этиш фуқаролик ҳуқуқи; фуқаролик процессуал ҳуқуқи; оила ҳуқуқи; халқаро хусусӣ ҳуқуқ фанларини ривожлантиришда

ҳамда фуқаролик қонунини либераллаштириш, суд-ҳуқуқ ислохотлари, ҳуқуқни муҳофа қилувчи органлар фаолиятини такомиллаштириш тўғрисидаги фикр ва ғоялари методологик асос бўлиб хизмат қилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар.

1. “Ҳидоя” асарида мулкӣ муносабатларни тартибга солинишини таҳлил қилиб, қуйидаги муаллифлик хулосаларига келиш мумкин: 1) мулкчилик билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда “Ҳидоя” мусулмон ҳуқуқининг қатъий қоидаларидан келиб чиқади; 2) “Ҳидоя” ҳам ўқув қўлланма, ҳам ҳуқуқни қўллашга қаратилган тавсиялар, ҳам суд амалиётини таҳлил этишга оид кўрсатмалар мажмуаси ҳисобланади; 3) мусулмон ҳуқуқи учун муҳим дастурий кўрсатмалар сифатида “Ҳидоя” узок тарихий ўтмишга эга бўлса-да, ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамияти ва қийматини йўқотмаганлиги билан аҳамиятлидир; 4) “Ҳидоя”нинг қиймати ва амалий аҳамияти муаллифининг кучли қобилияти, қувваи ҳофизаси ва салоҳиятидан келиб чиқиб, муайян муносабатни ҳуқуқий тартибга солинишини ўта чуқур ёритилганлиги билан кўзга ташланади.

2. Мулкӣ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда мусулмон ҳуқуқи ва миллий ҳуқуқни қиёсий солиштириш асосида бугунги кундаги қонун нормаларида мулкни шаклларга ажратиш, мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этувчи триадани белгилаш, мулкдор ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи даъволар тизимининг шакллантирилганлиги билан фарқланишини кўрсатади. Мусулмон ҳуқуқида мулкни шаклларга ажратиш, мулкдор ҳуқуқларининг мазмуни ва мулкни ҳимоя қилувчи даъволар бугунги кундаги каби тизимлаштирилмаган ва айрим даъволар ўз аҳамиятини йўқотганлиги билан характерлидир.

3. “Ҳидоя”да мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишга оид даъволарни қўллашда анча мукаммал тавсияларни ишлаб чиққанлиги билан бугунги ҳуқуқ тизимимиздан фарқ қилишини ва бу масалада бир қадар чуқур ёндошганлигини кўриш мумкин. Айниқса, тусини ўзгартирадиган ашёларни ҳимоя қилиш ва қайтаришда бу ҳолат яққол кўзга ташланади. Албатта

бугунги кунда тусни ўзгартирадиган ашёлар (масалан, тилла узукка ишлов берилиб ундан тилла тиш ясалиши, қўй сўйилиб гўшт қилиб сотилиши ва шу кабилар)га нисбатан ашёвий ҳуқуқий талаблар эмас, деликт талаблар белгиланиши нуктаи назаридан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, бу вазиятларда мулк ҳуқуқни ҳимоя қилишда мусулмон ҳуқуқида аралаш даъволар қўлланилган ва бир вақтнинг ўзида туси ўзгартирилган ашёнинг ўзи ва тегишлича етказилган зарарни қоплаш талаб этилган.

4. “Ҳидоя”даги тавсияларни бугунги амалиётда қўлланилаётган тавсиялар билан солиштиришда ўзбошимчалик билан уй-жой қуриш ва унинг оқибатлари масаласида ҳар томонлама ёндашилганлигини кўриш мумкин. Бу ҳолатда инсонпарварлик тамойили ва шахснинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда адолат мезонларига алоҳида эътибор қаратилганлиги кўзга ташланади. Гарчи шахс ўзбошимчалик билан иморат қурган бўлсада, унинг қилган харажат ер мулкдори томонидан тўланганлиги ёки уйнинг ашёларини олиб кетиш имконияти берилганлиги ёхуд ернинг ҳақи ундирилганлиги “Ҳидоя” ғояларининг инсонпарвалик тамойилига йўғрилганлигини англатади. Бугунги кундаги Олий суд Пленумининг ўзбошимчалик билан иморат қуриш ва унинг оқибатларига оид тавсияларида ҳам ана шундай ғоялар ва кўрсатмалар мавжудлиги ва бу ҳолат энг аввало халқимизнинг миллий ўзига хослигидан келиб чиқишини кўрсатади.

5. “Ҳидоя”даги ғоялар ва тавсияларни ўрганиш ва ундаги мулкый муносабатларни тартибга солишга оди кўрсатмаларни таҳлил этиш натижасида, мулкнинг муомалада бўлиши, айниқса, омонат сақлашда ўзига хос қоидалар назарда тутилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Юк топширувчининг омонат сақловчига ишончини “Ҳидоя”да ҳуқуқий муносабатларда ҳам кўриш мумкин. Фақат ўша давр нуктаи назаридан, ушбу муносабатлар соддароқ кўринишда тартибга солинган. Бу ҳолат омонат сақловчига топширилган мол-мулкка нисбатан тўлиқ жавобгарликни юклаш учун асос бўлмаган. Демак, “Ҳидоя”да қайд этилишича, омонат сақловчи қолдирилган мулк учун жавоб бермайди, - деб ҳисобланади. Шунини инобатга

олган ҳолда, агар омонатга берилган мулк йўқолса ва бу ҳолат юзасидан омонат сақловчи томонидан қонунбузарлик кузатилмаса, у ҳолда, омонат сақловчи йўқолган мулк учун жавобгар ҳисобланмайди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Мазкур изланиш натижасида эришилган илмий янгилик қуйидагилардан иборат:

- унда илк бора магистрлик диссертацияси даражасида мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқи шунингдек, мулкка қарши жиноятлар учун жавобгарлик муаммолари “Ҳидоя” асари билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодекси бўйича фуқролик-ҳуқуқий нуқтаи назардан ўрганилиб, оилага қарши жиноятларга янгича ёндашув асосида таъриф берилди;

- мулк тушунчаси ҳуқуқий ва ижтимоий нуқтаи назардан ёритиб берилди ва унинг моҳияти очиқ берилди;

- мулкка қарши жиноятлар юридик таҳлил қилинди;

- мулккий муносабатларни муҳофаза қилувчи ҳуқуқи нормаларини тизимлаштириш ва таснифлаш;

- ушбу муносабатларни тартибга солиш борасида олиб борилаётган ишларни такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш юзасидан бир қатор таклифлар ишлаб чиқилди;

Ўтказилган тадқиқот натижасида янги назарий қоидалар шакллантирилиб, уларни амалиётга татбиқ этиш масалалари таҳлил этилди, шунингдек, мулк билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш қонуни тегишли нормаларини такомиллаштириш ва уларни амалиётда қўлланилиши самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар киритилди. Мазкур таклифлардан фуқаролик ҳуқуқи; фуқаролик процессуал ҳуқуқи; оила ҳуқуқи; халқаро хусусий ҳуқуқ фанларини ривожлантиришда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг назарий аҳамияти шундан иборатки, унинг айрим қоидалари

фуқаролик ҳуқуқи фанининг мулк ҳуқуқи ҳамда уларни такомиллаштиришга оид бўлимларини, фуқаролик ҳуқуқи фанининг, мулкдор шахси каби бўлимларини анча кенгайтиради ва чуқурлаштиради. Жумладан, тадқиқот иши фуқаролик ҳуқуқи; фуқаролик процессуал ҳуқуқи; оила ҳуқуқи; халқаро хусусий ҳуқуқ фанларини ривожлантиришда амалий аҳамият касб этади.

Қонунчилик ва қонунни қўллаш амалиётидан олинган бир қанча мисолларда мулквий муносабатларнинг ҳолати, тузилишини илмий-ҳуқуқий прогноз қилиш зарурлиги мулкка қарши жиноятларнинг олдини олишда муҳим рол ўйнаши лозимлигига асосланади.

Тадқиқот натижаларини ҳаққонийлиги унинг методологияси ва методикаси, шунингдек илмий қоидалар, таклифлар ва хулосаларга асос бўлган эмпирик материалнинг репрезентативлиги билан таъминланади.

Тадқиқот натижасида олинган хулосалар ва таклифлар жиноят миллий қонунчилигимизга янги нормалар киритиш ва амалдаги нормаларни такомиллаштиришда эътиборга олиниши мумкин.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти қуйидагилардан иборат:

- ундаги хулосалар ва таклифлар мулквий муносабатлар самарадорлигини ошириш жараёнида комплекс ёндашувга имкон беради;
- мулквий муносабатларнинг, хусусан унинг объектининг ўзига хос хусусиятлари аниқланган;

тадқиқотда таклиф қилинган амалий услублардан фуқаролик ҳуқуқи фанининг мулк ҳуқуқи ҳамда уларни такомиллаштиришга оид бўлимларини, фуқаролик ҳуқуқи; фуқаролик процессуал ҳуқуқи; оила ҳуқуқи; халқаро хусусий ҳуқуқ фанларини ривожлантиришда фойдаланиш мумкин.

- фуқаролик ҳуқуқи; фуқаролик процессуал ҳуқуқи; оила ҳуқуқи; халқаро хусусий ҳуқуқ фанларининг мулкдор шахси каби бўлимларини анча кенгайтириш тўғрисидаги давлат Дастурлари ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

Натижаларнинг эълон қилиниши. Илмий тадқиқот натижалари бўйича олинган илмий хулоса, таклиф ва тавсиялар муаллифнинг чоп этилган мақолаларида ўз аксини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация иши кириш, 8 параграфдан иборат бўлган уч боб, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташкил топган.

I БОБ. “ҲИДОЯ”ДА МУЛК ҲУҚУҚИНИНГ ЮРИДИК ТАБИАТИ

1.1. “Ҳидоя”нинг яратилиши, тузилиши ва тартиби

Шарқ Уйғониш даври шундай қомусий олимларни юзага чиқарди-ки, уларнинг жаҳон маданияти ва илму фанига қўшган ҳиссаси ҳанузгача ҳайрат билан эътироф этилади. 2000 йилда таваллудининг 910 йиллиги нишонланган Бурҳонуддин Марғинович ҳам ана шундай буюк сиймолардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Ислом дунёсининг буюк алломаси, машҳур “Ҳидоя” асарининг муаллифи, XII аср бошида таваллуд топган улуғ зот Бурҳониддин Марғинович ҳам шу замин фарзандидир”¹⁶.

Буюк фақиҳ Абул Ҳасан Али ибн абу Бакр ибн Абдул Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғинович 1123 йил 23–сентябрда туғилган. Олим Қуръон, ҳадис илмини мукаммал эгаллаб, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги борасида чуқур илмга эга бўлганлиги туфайли “Бурҳонуддинвал-милла” деган шарафли номлари халқ орасида машҳур бўлган. Марғинович ўз оиласи тарбиясида ўсиб, энг машҳур ва иқтидорли олимлардан дарс олиб, юксак истеъдоди ва изчил фаолияти туфайли Ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳ даражасига кўтарилган.

Бурҳониддин Марғинович томонидан жуда ҳам кўплаб ҳуқуқий асарлар яратилган бўлиб, уларнинг барчаси ўз даврида талабалар учун ўқув қўлланма сифатида хизмат қилган. Аммо, Шарқ Уйғониш даврида Бурҳониддин Марғиновичнинг энг катта хизмати бу “Ал-Ҳидоя” асари бўлиб, ўша давр учун энг мураккаб бўлган ҳуқуқий масалаларни тартибга солиб берган эди. Марғинович ушбу асарни 1165-1178 йиллар орасида 13 йил давомида ёзиб тугатган. Мазкур юридик асарни, бугунги кодексларга қиёслаш мумкин. Ушбу кодекс ўз ихчамлиги, мукаммаллиги, ҳанафий мазҳабини бошқа суннийлик мазҳаблари билан қиёсий услубда ўрганиб, ҳар

¹⁶Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз. Т.9. –Тошкент: Ўзбекистон, 2001. - 77 б.

томонлама ёритганлиги учун ўзига хос катта назарий ва амалий аҳамият касб этади. “Ал-Ҳидоя” асари VIII асрдан буён ҳанафий мазҳаби бўйича энг муҳим ва мўътабар қўлланма сифатида барча мусулмон мамлакатлари мадрасалари ва ислом олий ўқув юртларида ўқитилиб келинмоқда. Унинг матни ва қисқартмалари устидан машҳур фақиҳлар томонидан 60 дан ортиқ шарҳлар ва хошиялар ёзилган ва “Ҳидоя” ҳанафий мазҳабининг тарқалиши йўлида таъсирчан омил сифатида хизмат қилиб келгани ҳаммага маълум. Таъкидлаш жоизки, ушбу асарнинг тўлиқ номи “Ҳидоя-фил фуру ал-фиқҳ”(Ҳидоя. Мусулмон ҳуқуқига изоҳлар.) бўлиб, дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: “Айниқса, бу мумтоз асарнинг Европа тилларига ҳам таржима қилингани, бутун дунёда катта қизиқиш билан ўрганилаётгани, унга турли тилларда кўплаб шарҳ ва изоҳлар битилгани Марғиновий меросининг умумбашарий аҳамиятидан далолат беради”.¹⁷

Жумладан, шуни айтиш жоизки, “Ҳидоя” нинг нафақат таржималари, балки турли даврларда кўчирилган нусхалари бутун дунё кутубхоналарида нодир китоблар қаторида сақланиб келмоқда. Сўзимизнинг далили сифатида, машҳур Ҳидояшунос олим О.Қориевнинг фикрларини келтириб ўтмоқчимиз. Олимнинг “Фарғона фиқҳ мактаби ва Бурҳониддин ал –Марғиновий” номли китобида Бурҳониддин Марғиновийнинг “Ҳидоя” асарини дунёнинг қайси кутубхоналарида ва қандай рақам остида сақланаётгани ҳақида маълумотлар берилган. Масалан, АҚШда Принстоннинг Жарид кутубхонасида №№ 1698; 1700 ; тартиб рақами билан, Франциянинг Париж шаҳрида жойлашган Миллий кутубхонасида №№ 842-844/1; 1116; 6336; 6763; рақами билан, Германиянинг Подшолик кутубхонасида эса №№4488-4489; рақами, Англиянинг Британия музейи кутубхонасида №№ 196-198; ва Ҳинд кутубхонасида №№211-217; 85-86; 1528-1548; рақамлари билан, Италиянинг Болония кутубхонасида № 160; тартиб рақами билан, Россиянинг Санкт Петербург кутубхонасида №№ 945;

¹⁷ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз. Т.9. –Тошкент: Ўзбекистон, 2001. - 77 б.

1091-1094; рақами билан сақланмоқда. Юқорида келтирилган давлатлардан ташқари, Миср, Сурия, Жазоир, Туркия, Покистон ва бошқа Шарк мамлакатларининг кутубхоналарида ҳам “Ҳидоя” китобининг нусхалари сақланмоқда.¹⁸

Ушбу асар жуда ҳам ноёб асарлар туркумига кириб, унда келтирилган кўпгина масалалар, фуқаролик ҳуқуқининг манбаси сифатида хизмат қилиши мумкин. Биз, ушбу диссертацияда, “Ал Ҳидоя” асарида айнан мулкӣ масаларини ёритиш нуқтаи назаридан, унинг тузилиш ва тартибини таҳлил қиламиз.

“Ал-Ҳидоя” асари мусулмонларнинг шахсий ва ижтимоӣ ҳаётида учрайдиган деярли барча ҳуқуқӣ ҳолатларни ўз ичига олади. “Ҳидоя” тўрт жилд, 57 китоб, 165 боб, 152 фаслдан таркиб топган.¹⁹ “Ҳидоя”да кўплаб ижтимоӣ муносабатларни тартибга солувчи қоидалар белгиланган бўлиб, ундаги асосӣ қоидалар фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солишга бағишланган. Айтиш жоизки, “АлҲидоя”нинг ҳар бир жилди турли муаммоларнинг ҳуқуқӣ ечимига бағишланган.

Жумладан, “Ҳидоя” асарининг биринчи ва иккинчи жилдларида никоҳ, талоқ, қулларни озод қилиш, шерикчилик ва вақф ҳуқуқи каби масалалар киритилган. Учинчи ва тўртинчи жилдларида эса, мулкӣ муносабатлар, олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, гувоҳлик, ваколат, даъво, сулҳ, ҳомийлик ва қозиларнинг вазифалари, берилган гувоҳликдан қайтиш, иқдор бўлиш, қарз бериш, ижара, омонат шартномаси, меросни тақсимлаш, васият, овчилик, деҳқончилик ва боғдорчилик, жиноятлар, хун ҳақи тўлаш, хусусидаги масалалар киритилган.

Шу ўринда, биз “Ҳидоя” нинг ҳуқуқшунослик тизимидаги ўрни ҳақида сўз юритаётган эканмиз, айнан ушбу соҳага тааллуқли бўлган китобларнинг номини келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб билдик:

¹⁸Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал -Марғиноний. -Тошкент: Фан, 2009. -35 б.

¹⁹Раҳманов А., Раҳманов Абдумухтор. Ислом ҳуқуқи. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. - 225 б.

Иккинчи жузънинг учинчи китоби “Китоб ул -Ҳудуд” (“Жазолар ҳақидаги китоб”) деб номланади. Бу китоб тўрт боб ва икки фаслда баён этилади.

✚ Тўртинчи китоб - “Китоб ус-Сарқа” (“Ўғрилиқ ҳақидаги китоб”) Бу китоб уч боб ва икки фаслдан иборат.

✚ Бешинчи китоб - “Китоб ус-Сияр” (“Ҳарбий юришлар китоби”) Ушбу китоб ўн боб ва олти фаслдан ташкил топган.

✚ Тўққизинчи китоб - “Китоб ул-Мафқуд” (“Бедарак йўқолганлар ҳақидаги китоб”) деб номланади. Бу китоб боб ва фаслларга ажратилмаган.

✚ “Ал -Ҳидоя”нинг учинчи жузъи “Китоб уш-Шарика” (“Шерикчилик ҳақидаги китоб”) билан бошланади. Бу китоб фақатгина тўрт фаслга ажратилган.

✚ Иккинчи китоб - “Китоб ул-вақф” (“Вақф китоби”) деб номланиб, бу китоб бир фаслдан иборат.

✚ Учинчи китоб – “Китоб ал-Буйуъ” (“Олди-сотди ҳақидаги китоб”) Бу китоб ўн боб ва беш фаслдан иборат.

✚ Тўртинчи китоб - “Китоб ус-Сарф” деб аталиб, бир хил жинсда бўлган қийматли нарсалар билан олди-сотди қилиш, унинг шартлари ва тартиби ҳақида баён қилинади. Бу китоб боб ва фаслларга бўлинмаган.

✚ Бешинчи китоб - “Китоб ул-Кафала” (“Кафолат китоби”) Бу китоб икки боб ва бир фаслдан иборат.

✚ Олтинчи китоб – “Китоб ал-Ҳавала” (“Қарзларни бировдан иккинчи бир кишига ўтказиш ҳақидаги китоб”).

✚ Еттинчи китоб - “Китоб одоб ул-Қози” (“Қозининг одоби ҳақидаги китоб”) деб аталади. Бу китоб икки боб ва тўрт фаслдан иборат.

✚ Саккизинчи китоб - “Китоб уш-Шаҳада” (“Гувоҳлик ҳақидаги китоб”) деб аталади.

✚ Тўққизинчи китоб – “Китоб ур-ружуъ ан шаҳада” (“Берилган гувоҳликдан қайтиш ҳақидаги китоб”)

✚ Ўнинчи китоб - “Китоб ул-Вакала” (“Ваколатлар ҳақидаги китоб”).

✚ Ўн биринчи китоб - “Китоб уд-Даъва” (“Даъволар ҳақидаги китоб”) Бу китоб 4 боб ва 3 фаслдан иборат.

✚ Ўн иккинчи китоб - “Китоб ул-Иқрор” (“Иқрор бўлиш ҳақидаги китоб”) Бу китоб икки боб ва икки фаслдан иборат.

✚ Ўн учинчи китоб - “Китоб ус-Сулҳ” (“Сулҳ ҳақидаги китоб”) Бу китоб 2 боб ва 3 фаслдан иборат.

✚ Ўн тўртинчи китоб - “Китоб ул-Мудораба” (“Ишбилармонликда шерикчилик ҳақидаги китоб”). Бу китоб 1 боб ва тўрт фаслдан иборат.

✚ Ўн бешинчи китоб - “Китоб ал-Вадиъа” (“Омонатлар ҳақидаги китоб”).

✚ Ўн олтинчи китоб - “Китоб ул-Ория” (“Мол-мулкни фойдаланишга бериш ҳақидаги китоб”)

✚ Ўн еттинчи китоб - “Китоб ул-Ҳиба” (“Совға бериш ҳақидаги китоб”) Бу китоб 1 боб ва 2 фаслдан ташкил топган.

✚ Ўн саккизинчи китоб - “Китоб ул-Ижарат” (“Ижаралар ҳақидаги китоб”) Бу китоб 9 боб ва 1 фаслдан иборат.

✚ Йигирма биринчи китоб - “Китоб ул- Икроҳ” (“Зўрлаш ёки мажбурлаш ҳақидаги китоб”) Бу китобда фақат битта фасл ажратилган.

✚ Йигирма иккинчи китоб – “Китоб ул-Ҳажр” (“Қарамоғига олиш ҳақидаги китоб”) Бу китоб бир боб ва бир фаслдан ташкил топган.

“Ал Ҳидоя”нинг иккинчи жилд тўртинчи жузъининг иккинчи китоби- “Китоб-ул Ғасб” (“Зўравонлик ҳақидаги китоб”) Бу китоб уч фаслдан ташкил топган.

✚ Учинчи китоби - “Китоб уш-Шуфъа” (“Сотиб олиш ҳуқуқида бошқалардан устунроқ бўлиш ҳақидаги китоб”) Бу китоб 3 боб ва 4 фаслдан иборат.

✚ Тўртинчи китоб - “Китоб ул- Қисма” (“Тақсимлаш ҳақидаги китоб”) Бу китобда 1 боб ва тўрт фасл бор.

✚ Бешинчи китоб - “Китоб ал-Музораа” (“Қишлоқ хўжалиги ишларида шерикчилик ҳақидаги китоб”).

✚ Олтинчи китоб - “Китоб ул-Мусоқа” (“Мевали дарахтлар устидан шерикчилик қилиш ҳақидаги китоб”).

✚ Ўнинчи китоб - “Китоб ихйа ул-Мават” (“Ҳосилсиз ерларни ўзлаштириш ҳақидаги китоб”) деб номланади. Бу китоб 3 фаслдан иборат.

✚ Ўн учинчи китоб - “Китоб ур- Раҳи” (“Заколат олиш ва бериш ҳақидаги китоб”) деб номланади. Бу китоб 4 боб ва 3 фаслдан иборат.

✚ Ўн тўртинчи китоб - “Китоб ул-Жиноят” (“Жиноятлар ҳақидаги китоб”). Бу китоб беш боб ва етти фаслдан иборат.

✚ Ўн олтинчи китоб - “Китоб ул-Васийя” (“Васиятлар ҳақидаги китоб”). Бу китоб етти боб ва уч фаслдан иборат²⁰.

Юқорида келтирилган маълумотларга қараб, айтишимиз мумкинки, “Ҳидоя” асарининг асосий қисми фуқаролик масалаларининг ечимига қаратилган. Жумладан, оила ва никоҳ муносабатлари, мулк муносабатлар ҳамда васият масалалари фикримизга далилдир.

2.1. “Ҳидоя”да мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчаси

Мамлакатимизни модернизация ва ислоҳ қилиш, фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилаётган вазиятда юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқий ислоҳотлар бевосита ҳалқимизнинг фаровон яшаши, уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари рўёбга чиқиши ва кафолатланиши билан чамбарчас боғлиқдир. Шу маънода олганда, мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки йиллариданок, мулкдорлар синфини шаклланишига алоҳида эътибор қаратилганлиги, хусусан Конституциянинг 53-моддасида “Ўзбекистон

²⁰ Қориев О. Ал Марғиновий машҳур фикҳшунос. -Тошкент: Ҳалқ мероси, 2000. –Б.31-40.

иқтисодиётининг негизини хилма хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди”, деб белгиланиши мулк ҳуқуқининг ривожланишида муҳим, асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Ҳар қандай жамият иқтисодий устқурмасининг асосини унда амал қилаётган мулк муносабат ташкил этар экан, унинг муваффақиятли ривожланиши бевосита мулк ҳуқуқининг шаклланиши ва ҳимоя қилиниши қай даражада эканлиги билан бевосита боғлиқ бўлади. Бинобарин, мулк ҳуқуқининг вужудга келиши, у билан боғлиқ муносабатларнинг тартибга солинишини ўрганиш доимо долзарб масалалардан бўлиб ҳисобланади.

Ўрта Осиё шароитида жамоа бўлиб яшаш туйғуси ғоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир бирига яқинлаштиришга, бир бирини қўллаб қувватлаб ҳаёт кечирришга замин туғдиради. Шу маънода, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки, ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўрамиз. Демак, тарихни ўрганиш асосида бугунги кундаги мавжуд ижтимоий муносабатларга назар ташлаш ҳар бир инсоннинг бу борадаги фикрларининг тўлиқ бўлишига замин яратади. Юртбошимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек, Марғинонийнинг ўлмас мероси, хусусан, эллик етти китобдан иборат “Ҳидоя”- “Тўғри йўл” деб аталган асари, мана саккиз асрдирки, мусулмон мамлакатларида энг нуфузли ва мукаммал ҳуқуқий манба сифатида эътироф этиб келинаётгани албатта бежиз эмас.²¹

И.Б.Зокировнинг таъкидлашича, мусулмон ҳуқуқини шаклланишида ва ривожланишида буюк аждодларимиз Бурҳонуддин Марғиноний, Имом ал-Бухорий, Абу Исо Муҳаммад бин Исо Термизийлар муҳим роль ўйнайдилар. Улар томонидан мусулмон ҳуқуқининг муҳим манбаи Ҳадислар тўпланиб, тизимга солинди, шарҳлар тайёрланди. Айниқса, Марғинонийнинг “Ҳидоя”

²¹Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008. - 18 б.

номли кўп томли асари асрлар давомида мусулмон ҳуқуқида асосий кўлланма сифатида хизмат қилмоқда²².

Мусулмон ҳуқуқида фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган бир қатор институтлар тарихан мавжуд бўлиб, улар ўзига хос тарзда ҳуқуқий тартибга солиниб келинган.

Умуман олганда, мусулмон ҳуқуқининг асосий қисми хусусий ҳуқукдан иборат бўлиб, ушбу муносабатлар ўзаро шахсий мулк алоқаларнинг алмашинуви натижасида ташкил топган. Шахсий ҳуқуқий муносабатларнинг асосий қисмини фуқаролик ҳуқуқи (муомалат) ташкил этган бўлиб, ушбу йўналиш асосан мулк масалалар, ҳар хил турдаги битим ва шартномаларни, мажбуриятларни қонуний бажарилишини тартибга солиш вазифасини бажарган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, шариат томонидан кўриқланадиган асосий қадриятлар яъни, дин, инсон ҳаёти, ақл заковат кабилар қаторида, мулк ҳам алоҳида ўринни эгаллаган.

Мусулмон ҳуқуқида, хусусан, “Ҳидоя”да мулк институти табиати диний хусусиятга эга бўлгани боис мулк тушунчасига нисбатан диний ёндашув аниқ кўзга ташланади, унинг асосида диний шарҳлар ётади. Унга мувофиқ, барча мулк охир оқибат фақат Оллоҳга тегишлидир.

Айтиш жоизки, мулк масалалари шариатда алоҳида ўринни эгалламаган. Фақатгина, фақиҳлар томонидан, қуйидаги масалалар – ғаним (ҳарбий юришлар натижасида қўлга киритилган ўлжа), закот, мерос масалалари ва баъзи турдаги шартномаларни ўрганиш билан бирга, кўриб чиқилган. Шу билан бирга, ўрта асрларда ислом ҳуқуқининг ривожланишига қуйидаги мавзулар – давлатнинг молиявий аҳволи, солиқлар, аҳоли турли қатламларининг молиявий аҳволи, яъни мулк масалаларини ўзида мужассам этган асарлар таъсир этган эди. Буларга буюк фақиҳ Абу Юсуф (731-798) томонидан ёзилган “Китоб ул Хирож” асарини мисол тариқасида келтиришимиз мумкин. Ушбу асар халифа Хорун ар Рашиднинг буйруғига

²²Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. I қисм. Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр.- Тошкент: ТДЮИ, 2009. - 53 б.

кўра, ёзилган бўлиб, унда солиқ масалаларининг тартибга солиниши ва давлат мулкани бошқариш каби масалалар ёритилган.

Ҳозирги замон мусулмон ҳуқуқшунослиги эса, мулкӣ муносабатларга алоҳида эътибор қаратган. Хусусан, ўрта аср фақиҳларининг фикрларига таянган ҳолда, мусулмон ҳуқуқшунослиги ушбу муносабатларни ҳозирги замон ҳуқуқӣ қолипига солишга ҳаракат қилмоқда. Бу мулкӣ муносабатларнинг барча тушунчалари ва категорияларига тааллуқли бўлиб, уларнинг энг асосий тушунчалари қаторига мол-мулк қиради.

“Мол” сўзи Қуръоннинг 90 дан ортиқ оятларига келтирилган бўлса-да, бу сўзга шариатнинг асосий манбасида аниқ таъриф берилмаган. “Мол” тушунчаси деганда, биз, аввало моддий қийматга эга бўлган нарсани тушунамиз. Шу билан бирга, кўплаб фақиҳларнинг фикрига кўра, “мол” тушунчаси нафақат жисмоний нарсаларни, балки ашёнинг фойдали тарафларини ўзида жамлаган, мулкнинг ўзгача бир тури сифатида намоён бўлган. Ушбу хусусиятларнинг ҳисобга олиниши, мулкнинг ҳуқуқӣ мақомини белгилашда жуда муҳим роль ўйнайди. Айтиш жоизки, шариатга кўра, мусулмонларга фақатгина фойдали хусусиятларга эга бўлган мулклардан фойдаланишга рухсат берилган эди. Лекин, баъзи турдаги (масалан, спиртли ичимликлар, чўчка гўшти) мол - мулкларга шариат томонидан фойдаланиш рухсат этилмаган, чунки, улар ҳаром, фойдали хусусиятларга эга эмас ва ўз қимматини йўқотган, деб тан олинган.

Бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқи назариясидаги мулк ва мулк ҳуқуқи тушунчаси ашёга нисбатан эганинг мутлақ ҳуқуқдорлигидан келиб чиқади. Замонавий цивилистикада, шахслар томонидан табиат бойликларини, ашёларини ўзлаштиришда бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ва мустаҳкамлайдиган ҳуқуқӣ нормалар тизими – юридик маънодаги “мулк” тушунчаси сифатида қўлланилади. Бу маънодаги мулк - мулк ҳуқуқи (субъектга тегишли соф маънодаги субъектив ҳуқуқ сифатида эмас, балки муайян ҳуқуқ соҳаси) сифатида кўрилади.

Мулк ҳуқуқи тушунчасининг юридик таърифи ФКнинг 164-моддасида берилган. Унга мувофиқ, мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборатдир. Бу таъриф мулкдорнинг ўз мулкига нисбатан муносабатига доир барча ҳуқуқий жиҳатларини қамраб олади. Шу билан бирга, ушбу таърифда учинчи шахсларнинг мулкдор мулкига муносабатларининг энг муҳим қонуний асоси қафолатланган. Яъни, мулкдорнинг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин ҳар қандай бузишдан муҳофазалай олиши императив меъёр сифатида мустаҳкамланган. Бу эса, ўз навбатида, мулкдор мулк ҳуқуқини мажбурий маънода “муқаддаслигини” ифодалайди.

“Ҳидоя” да ёзилишича, “мулк” тушунчасига турли мазҳабларда ҳар хил талқин этилади. Баъзи фақиҳлар мулк қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши шарт деганлар: қиймат, истеъмолга яроқлилик, хусусий бўла олиш²³. Ҳанафий уламоларининг фикрича, у жамғарилиш хусусиятига ҳам эга бўлиши шарт²⁴. Шофъий ва Ҳанбалий мазҳабининг тарафдорлари инсон меҳнати пул билан ўлчанадиган бўлса, уни ҳам мулк дейиш мумкинлигини таъкидлаган. Баъзилар араб тилида “шай” сўзи мулкни ифода этади, дейишса, аксарият бошқа олимлар фақат “мол, амвол” деган сўзларгина мулкни англатади, чунки “шай” деб аталиши мумкин бўлган ҳар бир нарса ҳам мулк бўла олмайди, дейишган²⁵. Бизнингча ҳам, бу фикр ҳақиқатга яқин. Шиа мазҳаби ҳуқуқшуносларининг фикрига кўра, мулк қуйидаги хусусиятларга эга бўлиши керак: хусусий мулк бўла олиш, айланма фойда предмети бўлиш ҳамда инсонга фойда келтириш. Мол-мулк, ашёнинг шундай хусусиятларга эга бўлиш томони бугунги фуқаролик ҳуқуқида ҳам эътироф этилади. Жумладан, И.Б. Зокировнинг фикрига кўра, фуқаролик ҳуқуқининг

²³Қаранг: Садагар М.Н. Основы мусульманского права. -М.: 1968. -С.45-60.

²⁴Ўша жойда. - 47-б.

²⁵Ўша жойда-50-б.

объектларидан бири ҳисобланган ашёлар, муайян моддий қийматга эга бўлган, ҳамда иқтисодий муносабатнинг предмети бўла оладиган нарсаларгина бўлиши мумкин²⁶. Ҳ.Р.Раҳмонқулов фикрига кўра, моддий неъмат деганда – ашёлар, ишлар, хизматлар натижалари ҳамда шахсларнинг моддий эҳтиёжларини таъминлаш хусусиятига эга ва муомалада бўладиган бошқа (озик-овқат, кийим-кечак, турар-жой ва ҳакозолар) неъматлар тушунилади²⁷.

“Ҳидоя”га кўра, хусусий мулк бўла олмайдиган нарсалар қуйидаги турларга бўлинади:

- 1) Ҳаво, денгиз, саҳролар(яъни, умумга тегишли мулклар);
- 2) Умму валад, яъни, ўз ҳожасидан фарзанд кўрган чўри;
- 3) Умум жамоат фойдаланиган жойлар, куруқликдаги ва сувдаги катнов ерлар, масжид мадрасалар, мактаблар;
- 4) Шариат ҳукмига ҳаром қилниган, мусулмонларни диндан қайтарадиган, чалғитадиган нарсалар.

Бугунги кунда хусусий мулк бўла олмайдиган мол-мулклар доираси, Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 19 ноябрдаги “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида” ги қонунида белгиланган бўлиб, мазкур қонуннинг 4-моддасига кўра, “1. Ўзбекистон Республикаси оммавий мулки объектлари тўлиқ равишда ёки ман давлат тасарруфидан чиқарилади ва хусусийлаштирилади.

2. Қуйидаги давлат мулки объектлари давлат тасарруфидан чиқарилмайди ва хусусийлаштирилмайди:

1) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасида ер (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно), ер ости бойликлари, ички сувлар, ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси;

2) маданий мерос объектлари, давлат фондларини киритган ҳолда, шу жумладан китобларнинг, кино, фото ва фоноҳужжатлар, архивлар ва илмий-

²⁶ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. 1 қисм. - Тошкент: ТДЮИ, 2008.252 б.-

²⁷ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқ объектлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 24 б.

тадқиқот муассасаларининг фондлари, музейлар ва музей бойликлари, шунингдек муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар;

3) Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг, валюта захирасининг, давлат мақсадли жамғармаларининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг маблағлари, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг олтин захираси;

4) пул муомаласи бўйича хизмат кўрсатувчи давлат ташкилотлари, кимматли қоғозларни, орденларни, медалларни ва почта тўлови белгиларини ишлаб чиқаришни таъминловчи корхоналар ва ташкилотлар;

5) Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучларининг, Миллий хавфсизлик хизматининг ва Ички ишлар вазирлигининг корхоналари, муассасалари ва ҳарбий-техникавий мол-мулки (саноатда қайта ишлов берилгунига қадар, шунингдек саноатда қайта ишлов берилиши мумкин бўлмаган мол-мулк);

6) ионловчи нурланиш манбаларидан фойдаланиб илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини олиб боровчи, рентген ускуналари, асбоб-ускуналар ва жиҳозларни ишлаб чиқиш, тайёрлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

7) радиоактив моддаларни кавлаб олиш, ишлаб чиқариш, ташиш, қайта ишлашни, радиоактив чиқиндиларни кўмиш, уран ва бошқа бўлинувчи материалларни, шунингдек улардан ясалган буюмларни реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва объектлар;

8) қуrol-яроғ ва ўқ-дорилар, ҳимоя воситалари, ҳарбий техника, эҳтиёт қисмлар, бутловчи қисмлар ва улар учун асбоб-ускуналар, портловчи моддалар, пиротехника маҳсулотлари, шунингдек уларни ишлаб чиқариш учун махсус материаллар ва ускуналар ишлаб чиқиш, тайёрлаш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар;

9) овчилик ва спорт соҳасида фойдаланиладиган ўқотар қуrolлар ва ўқ-дорилар, шунингдек тиг қуrol (совға тарзидаги миллий пичоқлар бундан

мустасно) ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилишни амалга оширувчи корхоналар ва ташкилотлар;

10) кучли таъсир этадиган захарлар, гиёҳвандлик моддалари ва захарли моддалар ишлаб чиқарувчи, шунингдек таркибида гиёҳвандлик моддалари ва захарли моддалар бўлган экинлар экувчи, етиштирувчи ва уларга қайта ишлов берувчи корхоналар;

11) Ўзбекистон Республикасининг давлат захиралари. Фуқаро муҳофазаси ва сафарбарлик мақсадидаги объектлар ҳамда мол-мулк;

12) атом энергетикаси объектларини (ускуналари, тизимлари ва аппаратларини ўрнатиш) ва стратегик аҳамиятдаги объектларни қуриш ва монтаж қилиш ишларини олиб бориш, улардан фойдаланиш ҳамда уларни таъмирлашни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар ва ташкилотлар;

13) портлаш хавфи бўлган ва захарли моддаларни ташишни амалга оширувчи ихтисослаштирилган корхоналар;

14) умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари. Ҳарбийлаштирилган автоколонналар;

15) санитария-эпидемиология станциялари. Суд-тиббий экспертизаси бюрolari. Атроф муҳит ҳолатини назорат қилувчи ҳамда табиатни муҳофаза қилувчи хизматлар;

16) даволаш-ишлаб чиқариш устахоналари, жазони ижро этиш муассасаларининг корхоналари;

17) махсус вазифаларни бажарадиган корхоналар (Республика махсус алоқа узели, 15361 рақамли Ҳарбий қисм, Электромагнит мослик маркази);

18) қабристонлар. (ЎзР 03.04.2006 й. ЎРҚ-27-сон Қонуни таҳриридаги банд).

Маълумки, исломда хусусий мулк абадий, ниҳоясиз, деб ҳисобланади. Бундай қоида амалдаги қонунчиликда ҳам белгиланганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Амалдаги ФКнинг 164-моддасида, “мулк ҳуқуқининг муддатсизлиги” қондаси белгиланган бўлиб, ушбу қоида мулк ҳуқуқининг

муайян муддат билан чекланмаслигини англатади. Бунда фуқаролик ҳуқуқи назариясидаги “Фуқаролик ҳуқуқининг амал қилиш муддатлари” мулк ҳуқуқига нисбатан татбиқ этилмаслиги юридик адабиётларда ҳам қайд этилган²⁸. Хусусий мулк эгаси (молик) ўз мулкининг тўла ҳуқуқли соҳибидир. Ҳеч бир шахс унинг ўз мулкини тўлиқ тасарруф этишига ҳалакит бера, олмайди. Бундай қоида амалдаги ФКнинг 1-моддасида “хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашишга йўл қўйилмайди” тарзида белгиланган. А.А.Мухаммадиевнинг фикрича, давлатнинг ривожланиш даражаси ҳуқуқнинг такомиллашиши, фуқаролар манфаатларини ифода этиши ва ҳимояланиши билан бевосита боғлиқ. Мусулмон ҳуқуқи, таъбир жоиз бўлса, мусулмон фуқаролик ҳуқуқи ҳам ўз моҳияти жиҳатидан хусусий мулкнинг муқаддаслиги ва дахлсизлиги, аҳолининг табақаларга, жинсларга бўлиниши, фуқароларнинг диний эътиқоди, уларнинг мулк эгаси бўлиш ёки бўлмаслиги ва бошқа тамойилларга жавоб бериши билан ифодаланади²⁹.

Мулкдор ўз тасарруфи туфайли ўзгалар мулкига, шахсига зиён етказган тақдирдагина унинг фаолиятига аралашиш, уни тартибга чақириши мумкин. Шу ўринда, амалдаги ФКнинг 172-моддасини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу моддага кўра, “мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур.

Мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суиистъемол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас.

²⁸ Имомов А.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. –Т.:ТДЮИ, 2005,-45 б.

²⁹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ, 2011.- 35.б.

Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбур”.

Ислон ҳуқуқида хусусий мулк кўплаб қонун қоидалар билан тартибга солинади. Хусусий мулк эғалиги масаласида фақиҳлар кўплаб фикрлар билдирганлар. Ҳанафий мазҳаби намоёндалари мулкка 15 йил эғалик қилиш, уни хусусий мулкка айлантиради, деган фикрни билдирганлар³⁰. Моливий мазҳаби фақиҳларининг фикрига кўра эса, кўчмас мулкка 10 йил, кўчар мулкка 2-3 йил эғалик қилган шахс, ўша мулк эғаси эътироз билдирмаган ҳолдагина унинг мутлақ эғаси бўлиб қолади.

Бугунги кунда, юқоридаги қоида Фуқаролик Кодексининг 187- моддаси билан тартибга солинган. Ушбу моддага кўра, “мулкдор бўлмаган, лекин кўчмас мол-мулкка ўн беш йил давомида ёки бошқа мол-мулкка беш йил давомида ўзиники каби ҳалол, ошқора ва узлуксиз эғалик қилган шахс бу мол-мулкка мулк ҳуқуқини олади (эғалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат)”, деб белгилаб қўйилган.

Хусусий мулкнинг вужудга келиши, ислон ҳуқуқига кўра, эғалик фуқаролик битимлари, мерос олиш ва ғаниматларга эга бўлиш орқали қўлга киритилади.

Айтиш жоизки, замонавий цивилистикада мулк ҳуқуқини вужудга келиш асослари жуда ҳам кенг. Бундай тавсифдаги юридик фактларнинг рўйхати келтирилган ФКнинг 15 бобининг таҳлили натижасида мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари қуйидагилар ҳисобланади: меҳнат фаолияти, мол-мулкдан фойдаланиш соҳасидаги тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолияти натижасида мол-мулкни яратиш ва кўпайтириш, фуқаролик қонунчилигида назарда тутилган мулк ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказишга йўналтирилган олди-сотди, айирбошлаш, ҳадя, рента, умрбод таъминлаш, шарти билан уй жойни бошқа шахсга ўтказиш шартномалари

³⁰Қаранг: Садагар М.Н. Основы мусульманского права. -М.: 1968.-С.-60.

ҳамда қонун билан тақиқланмаган бошқа битимлар: мерос олиш, давлат мулкини хусусийлаштириш; эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат ва бошқа қонунга зид бўлмаган асослардан иборатдир. Айтиш жоизки, мулк ҳуқуқини вужудга келишида топилма ва ҳазиналар ҳам алоҳида ўринга эга. В.Ё.Эргашевнинг фикрича, ҳозирги кунда топилма билан муомалада бўлиш ҳамда унга нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритиш тартиби ФКнинг 192, 193, 194-моддалри билан тартибга солинади. Эътироф этиш лозимки, янги ФКнинг топилмага доир қоидалари 1964-йилги ГКдан анчагина фарқланади. Энг асосий фарқланадиган жиҳати шундаки, агар 1964 йилги ГК бўйича топилмага нисбатан мулк ҳуқуқи фақат давлат томонидан вужудга келиши кўрсатилган бўлса, эндиликда эса ашёга нисбатан мулк ҳуқуқини уни биринчи бўлиб топиб олган шахс қўлга киритиши мумкин. Айнан мазкур ўзгариш эгасиз ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритишни фуқаролар мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи асослардан бири сифатида ўрганиш имконини беради. Агар ашёни топиб олган шахс топилган ашёни мулк қилиб олишдан бош тортгандан сўнггина, аёё давлат мулкига ўтади³¹.

Шариат нормасига мувофиқ, мулк ҳуқуқи субъект бошқариши мумкин бўлган маълум бир мол-мулкка эгалик қилгандагина пайдо бўлади.

Мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи чегараланмагандир. Шунинг учун ҳам агар, бирор шахс эгаси номаълум бўлган нарсани топиб олса, у ўз ўзидан топиб олган шахсни бўла олмаган. Бинобарин, топилган нарсани эзгу мақсадларга сарф қилиш шарт бўлиб ҳисобланган(ноёб топилмалар бундан мустасно). Шу ўринда, амалдаги ФКнинг 192-моддасида, “Йўқолган ашёни топиб олган шахс бу ҳақда уни йўқотган шахсни ёки ашё эгасини ёхуд уни олиш ҳуқуқига эга бўлган ўзга маълум шахслардан биронтасини дарҳол хабардор этиши ҳамда топилган ашёни шу шахсга қайтариши шарт.... Башарти, топилган ашё қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган

³¹ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истиқболлари. -Тошкент: ТДЮИ, 2009. -69 б.

шахс номаълум бўлса ёки унинг манзили маълум бўлмаса, ашёни топиб олган шахс топилма тўғрисида милицияга, тегишли давлат органларига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига маълум қилиши шарт” -, дейилган. ФКнинг 193 – моддасида эса, “Башарти, топилма тўғрисида милицияга ёки тегишли давлат органига хабар қилинган пайтдан эътиборан олти ой мобайнида йўқолган ашёни олишга ҳақли бўлган шахс аниқланмаса ҳамда ашёни топган шахсга ёхуд милиция, тегишли давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига ана шу ашёга бўлган ўз ҳуқуқи тўғрисида арз қилмаса, ашёни топиб олган шахс унга эгалик ҳуқуқини олади”-, деб келтириб ўтилган.

Ҳозирги вақтга келиб, мулкый муносабатлар – жамиятдаги бойликларни ўзлаштириш хусусидаги иқтисодий муносабатларга айланган. Мулкчилик, биринчидан инсоннинг бойлиги бўлмиш ашё, буюм ёки бошқа нарсага нисбатан эгалик ҳис туёғуси билан боғлиқ муносабат, иккинчидан, ана шу бойлик, неъмат хусусида кишилар ўртасида вужудга келган муносабатдир. Кишилар буюмларни, неъматларни ўзиники қилиб олгандагина ўзлаштиришлари мумкин, чунки жамиятда ўзганики бўлган неъматларни ўзлаштириб бўлмайди. Мулк соҳиби ўз мулкига мустақил таяниб иш қўради. Мулксиз ўзганинг мулкни ижарага олувчи ёки мулкдорга ёлланиб ишловчи шахс тўлиқ маънода ҳали мустақил эмас. Неъматлар икки йўсинда: ишлаб чиқариш ресурслари, яъни воситалари ва ишлаб чиқариш натижалари сифатида ўзлаштирилади.

Мулкчилик бу – масъулият билан манфаатнинг узвий бирлиги ҳисобланади. Мулкчилик реал бўлиши учун мулкдорнинг иқтисодий манфаати – унинг бойлик эгаси сифатидаги ҳаётий эҳтиёжи бўлиб, хатти-ҳаракат, феъл-атворини иқтисодий мотивацияси (сабабини) юзага чиқаради³².

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш, мулкчилик муносабатларини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Шахсни

³² Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодий назария. -Тошкент: Меҳнат. 1995. -133 б.

мулкдан бегоналашувига асосланган ижтимоий алоҳида имтиёзли мавқега барҳам берилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган мамлакатимиз иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши мустаҳкамлаб қўйилди³³.

Табиат бойликлари ва киши меҳнати натижалари шахслар томонидан айрим-айрим ҳолда ўзлаштирилмай, балки биргалашиб ва ўзаро ҳамкорлик билан ўзлаштирилади. Бинобарин, мулк табиат нарсаларини ўзлаштиришда кишилар ва уларнинг жамоалари ўртасида бўлган муносабатни, яъни ижтимоий муносабатни, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини билдиради.

Юқорида айтганлардан маълум бўлишича, мулк ишлаб чиқаришнинг зарур шarti ва ишлаб чиқарилган бойликларнинг ўзлаштирилиши натижаси ҳисобланади.

Мулк ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсу-лотларни эгаллаш, фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш соҳасида бўладиган ижтимоий муносабатларнинг мажмуи сифатида ҳам таърифланиши мумкин.

1.3. Мулк ҳуқуқи элементларининг юридик тавсифи

Маълумки, мулк ҳуқуқи уч элемент-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишдан ташкил топади. Шунингдек мулк ҳуқуқини ҳар қандай бузилишлардан бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи тушунчалари мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этади. Мулк ҳуқуқининг мазмунини ташкил этадиган бу элементлар мулк эгасига қонун билан белгиланган доираларда берилади.

³³ Раҳмонқулов Ҳ. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительное исследования). - Тошкент: Адолат, 1995. -34 б.

ФКнинг 164-моддасида белгиланишича, мулкдор ўзига тегишли мол-мулкка ўз ихтиёрига кўра, ўз хоҳиши ва манфаатларини кўзлаб эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Шу маънода мулкдор ўз мулкига бўлган ҳуқуқларини ихтиёрий равишда, ўз хоҳишига кўра амалга оширади. Мулкдорнинг ўз хоҳиши деганда, унинг ўз эрки, иродаси билан ўз манфаатларини кўзлаб, бировнинг (учинчи шахсларнинг) тазйиқсиз, ғайриҳуқуқий таъсирсиз ҳаракат қилиши назарда тутилади. Агар мулкдорга нисбатан бундай ҳолатда зўрлик, тазйиқ кўрсатилган бўлса, қонун мулкдорнинг хоҳиш-иродаси эркин амалга оширилишини кафолатлайди ва муҳофаза қилади. Айни вақтда мулкдорнинг ўз хоҳишига кўра иш тутиши қонун, инсоф ва адолат доирасида амалга оширилиши лозим.

Мулкни эгаллаш ҳуқуқи мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирон жойда сақлаб туришдир. Мулкни қонунга мувофиқ равишда ўз қўлида ёки ўз эрки-иродаси таъсири остида сақлаб турган шахс мулкни эгаллаш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуқ, аввало, мулк эгасига тегишли бўлади. Аввало деганимизнинг боиси шундаки, мулкни эгаллаш ҳуқуқи қонун ёки шартномага асосан бошқа шахсда ҳам бўлиши мумкин. Масалан, мулк шартнома бўйича ижарага берилганида, вақтинча текин фойдаланиш учун топширилишида, омонатга қўйилишида ёки маъмурий далолатномаларга биноан вақтинча сақлаш учун бирон ташкилот ёки фуқароларга ўтказилишида эгалик ҳуқуқи мулк эгаси ҳисобланмаган шахсда ҳам бўлиши мумкин.

Мулкни қонун талабларига мувофиқ қўлда сақлаб туришга қонуний эгаллаш деб айтилса, қонуний асослар бўлмай туриб бировларга қарашли мулкни эгаллаш, масалан, бировнинг ўғирлатган ёки йўқотган мулкни қўлда сақлашга қонунсиз эгаллаш деб айтилади.

Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи – мулкнинг фойдали хусусият-ларини ўзлаштириш, мулкдан иқтисодий маънода фойда кўришдир. Мулкдан қонунга мувофиқ равишда фойдаланувчи шахс шу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади. Мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи шу мулкни эгаллаш

хуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир. Мулкни эгалламай, қўлда сақламай туриб ундан фойдаланиб ҳам бўлмайди. Масалан, мулк ижараси шартномасига мувофиқ, ижарага берувчи даставвал мулкни ижарага олувчига қонун ёки шартномада кўзда тутилган тартибда топширади. Топшириш билан бир вақтда ижарага олувчида мулкка нисбатан эгалик қилиш хуқуқи ҳам вужудга келади ва у шундан сўнг ижарага берилган мол-мулкдан фойдаланиши мумкин. Мулкдан ишлаб чиқаришда ёки кундалик ҳаётда фойдаланишда бу мулк бутунлай истеъмол қилинади ёки муайян вақт давомида аста-секин эскиради.

Агар бировнинг мулкидан фойдаланиш қонун ёки шартнома билан белгиланган асослар бўлмай туриб амалга оширса, бундай фойдаланиш қонунсиз фойдаланиш ҳисобланади. Масалан, ўғирланган ёки йўқотилган мулкдан фойдаланиш.

Мулкни тасарруф этиш хуқуқи — мулкнинг юридик тақдирини белгилаш, яъни мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган хуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган хуқуқдир.

Мулк эгаси тасарруф этиш хуқуқига биноан мулк юзасидан хилма-хил битимлар, шартномалар, чунончи, ашёни сотиш, ҳадя қилиш, ижарага қўйиш тўғрисида шартномалар туза олади. Агар ашё бутунлай кераксиз бўлиб қолса, мулк эгаси бундай ашёни ташлаб юбориши, ўзидан бирон-бир усул билан соқит қилиши мумкин. Бу хуқуқ мулкдорга ўз мол-мулкига нисбатан қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш, шу жумладан мол-мулкдан гаров нарсаси сифатида фойдаланиши ёки унга бошқача йўллар билан вазифа юклаш, уни бегоналаштириш ёки мол-мулкни бошқача усул билан тасарруф этишга имкон беради.

Бу хуқуқнинг қўлдан кетиши билан мулкка нисбатан бўлган эгалик хуқуқи ҳам қўлдан кетади. Масалан, мулкни омонатга қўйишда ашёни эгаллаш хуқуқи, ижарага беришда ашёни эгаллаш ва ундан фойдаланиш хуқуқи бировга ўтса, ашёнинг сотилиши ёки ҳадя қилинишида эса субъектив

мулк ҳуқуқининг ҳар уч элементи: эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқлари ҳам бутунлай бошқа шахсга (янги мулкдорга) ўтади.

Айрим ҳолларда, чунончи, мулкни йўқотиш, ўғирлатиш ҳолларида мулк эгаси ўз мулкни эгаллаш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш имкониятидан маҳрум бўлса ҳам, эгалик ҳуқуқини қонунда белгиланган ҳолларда ва муддатларда ўзи сақлаб туради. Фуқарога тегишли мулк ўғирлатилганида унинг кимнинг қўлида бўлишлиги аниқланганидан сўнг қонун билан белгиланган уч йиллик даъво муддати давомида талаб қилиб олиниши мумкин. Акс ҳолда мулкка нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқи йўқолади. Умуман олганда мулкни тасарруф этиш элементи кимда бўлса, шу шахс (гарчи мулкнинг қўлида, яъни эгалигида ёки фойдаланишида бўлмаса ҳам) мулкдор ҳисобланади. Зеро, тасарруф этиш элементи мулкнинг шакли ва ҳуқуқий мақомига қараб муайян ҳужжатлар (ордер, тилхат ва ҳ.к.) билан тасдиқланади.

Мулк эгалари ўзларига тегишли мулк ҳуқуқидан ғайриқонуний мақсадларда, бировнинг зарарига фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Мулкдор ҳуқуқлари ва ваколатларининг чегараси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида баён қилинган бўлиб, унга асосан мулкдор ўз ҳуқуқларини амалга оширишда экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Бу Конституциявий норма ФКнинг 172-моддасида батафсил талқин қилинган. Ушбу моддага асосан мулкдор ўз мулкый ҳуқуқларини амалга оширишдан қуйидаги шартларига амал қилиши лозим:

1. Мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт;

2. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкидан чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур (масалан, кўчмас мулк - ер участкаси эгаси

кўшни ер участкаси эгаси кўшни ер участкасининг эгасидан зарур ҳолларда, бошқа ер участкаларининг эгаларидан ҳам ўзганинг ер участкасидан чекланган ҳолда фойдаланиш (сервитут) ҳуқуқини беришни талаб қилишга ҳақли. Одатда, сервитут пиедалар ва транспорт йўли, электр, алоқа, газ ёки сув қувурлари ўтказиш учун зарур бўлиши мумкин. Ер участкасида сервитут белгиланиши ер эгасини мулк ҳуқуқидан асло маҳрум қилмайди. Сервитутдан фойдаланувчи билан ер участкаси эгаси ўртасида сервитут ҳақида битим тузилиб, у кўчмас мулкка оид битимлар каби рўйхатдан ўтказилади. Сервитут белгиланган участканинг эгаси агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, сервитут кимнинг фойдасини кўзлаб белгиланган бўлса, ўша шахсдан участкадан фойдаланганлик учун мутаносиб ҳақ талаб қилишга ҳақлидир (ФКнинг 173-моддаси);

3. Мулкдор ўзининг устунлик мавқеини суиистеъмол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас;

4. Мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганда фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Мулк ҳуқуқининг мазмунида нафақат мулкдорнинг ҳуқуқлари, балки мол-мулкни сақлаб туриш бурчи ҳам ётади. ФКнинг 174-моддасига асосан, ўзига қарашли мол-мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулк эгасининг зиммасида бўлади. Агар мулкдор бу мажбуриятни бажармаса, баъзи ҳолларда унинг мулкӣ ҳуқуқлари чега-ралаб қўйилиши ёки мол-мулк ундан олиб қўйилиши ҳақида даъво олдиндан огоҳлантирмасдан ҳам қўзғатилиши мумкин (масалан, ФКнинг 190-моддасида кўзда тутилган асослар бўйича).

“Ҳидоя”га кўра, мулк ҳуқуқи элементларига таъриф бериб ўтамиз. “Ҳидоя”га кўра, мулк ҳуқуқининг элементларига мулкка мутлақ эгалик қилиш(қабз), фойдаланиш(манфаат) ва тасарруф этиш(тамлик) киради. Аммо, айтиш жоизки, мулкка мутлақ эгалик қилиш ҳуқуқи давлат ёки қонун

томонидан чегараланган бўлади. Шариатга кўра, мулк ҳуқуқининг вужудга келишида ҳар хил ҳолатлар мавжуд бўлиши мумкин. Бундай ҳолатларга мисол тариқасида, васиятга ёки ҳадяга кўра мулкка эгалик қилиш ёки эр томонидан хотиннинг қариндошларига қалин пули ёки қанчадир миқдорда мол -мулк берилишини келтиришимиз мумкин.

Умуман, мусулмон ҳуқуқида мулк ҳуқуқига эга бўлиш дастлабки ва ҳосила турларига бўлинган. Дастлабки эгалик бу - аввал ҳеч кимга тегишли бўлмаган ашёларни қўлга киритишдир. Факихлар ушбу усулга ҳарбий юришлардан қўлга киритилган ўлжаларни (ғанимат) ҳам киритганлар ва улар шариат бўйича ҳуқуқ субъектлари бўлиб ҳисобланган. Шу ерда, мусулмон ҳуқуқига кўра, урушларда эгасиз қолган мол-мулклардан фойдаланиш ва уларнинг турлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ, деб билдик.

Айтиш жоизки, мусулмон ҳуқуқи ўзаро урушларда эгасиз сочилиб ётган ашё буюмларга, ғанимат сифатида эга бўлишга, ҳайвонларни ов қилишга, табиат бойликларидан, дарёдаги неъматлардан фойдаланишга рухсат берган. “Ҳидоя”га кўра, ғанимат, яъни ўлжа олинган мол-мулклар уч турга бўлинади:

1) Анфол. Унга асосан душманлардан урушлар натижасида тортиб олинган ер майдонлари киради. Давлат бошлиғи ушбу ерларни тасарруф қилади. У ўз хоҳишига кўра бу ерларни хоҳлаган одамига бера олади. Бундай ерлар ҳадя қилинмаган, вақф учун олинган хусусий мулк объекти бўла олмайди. Мазкур ерлардан олинган фойда чегараларни мустаҳкамлаш, йўл, кўприк қуришлари учун ишлатилган;

2) Фай буюмлари. Ушбу мулкларга ҳарбий юришлар вақтида урушсиз, тинч йўл билан қўлга киритилган ашёлар кирган. Улар асосан кўчар мулклар бўлган;

3) Ғанимат буюмлари. Булар ҳарбий юришларда қўлга киритилган ўлжалар бўлиб, асосан кўчар мулклардан иборат бўлган. Улар иштирокчилар орасида тенг тақсимланган. Ғаниматга қўлга киритилган барча нарсалар-

буюмлар, куллар, ҳарбий асирлар ҳам киради. Ғаниматнинг бешдан бир қисми байтулмолга(ислом аввалидаги иқтисодий марказ, асосан Макка ҳисобланган) жўнатилиб; қолган қисми барча иштирокчилар ўртасида бўлинган.

4) Лукота. Ушбу гуруҳга ҳар қандай топилма буюмлар, топилган болалар ва кишилар киради. Мазкур топилмаларнинг ўзлаштирилиши уларнинг топилган вақти ва жойига боғлиқ. Ўз шахсий томорқасидан хазина топиб олган шахс унинг эгаси бўлади. Шу каби хазинани ўзгалар еридан казиб олиш унга эгалик ҳуқуқини бермайди. Уламолар фикрига кўра, бирор жойдан топиб олинган буюм хусусида бир йил давомида халқ орасида эълон қилиб туриш шарт. Ушбу муддат ўтгандан сўнг эгаси топилмаса, топиб олган одам уни ўзлаштирилиши мумкин. Бугунги кунда бу муддат 6 ойни ташкил этади.(ФКнинг 193-моддаси)

Эгаликнинг ҳосила усули мулкнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши(таслим) натижасида ҳосил бўлади. Бундай ҳолатлар “Ҳидоя”да васият ва олди-сотди шартномалари мисолида акс этган.

Таъкидлаш лозимки, олди-сотди шартномаси мулкый муносабатларнинг кадимги турларидан бири бўлиб, кўп асрлик ривожланиш тарихига эга. Маълумки, мусулмон ҳуқуқида, шартномалар, одатда оғзаки шаклда тузилган. Агар томонлар учун қиммати катта суммали шартнома бўлса, ёзма шаклда ҳам тузилиши мумкин эди. Савдо ривожланиши билан олди–сотди шартномаси энг кўп тарқалган шартномалардан бири бўлиб қолган. У ёзма тузилиши, шунингдек гувоҳлар иштирокида ёки уларнинг иштирокисиз оғзаки тузилиши мумкин эди. Олди–сотди шартномасининг объекти бўлиб муомаладан чиқарилмаган ҳар қандай ашё бўлиши мумкин³⁴.

Рим ҳуқуқида эса, олди-сотди шартномаси консенсуал *emptio et Vendito* шартнома ҳисобланиб, бир тараф-сотувчи (venditor) иккинчи тараф –харидор (emptor)га, мулк (merx)ни таклиф қилади, иккинчи тараф-харидор эса таклиф

³⁴ Боймирзаев Р. Мусулмон ҳуқуқи. Маърузалар матни. Ҳуқуқшунослик факультети. 2006.

килинган ашёнинг нархини (premium) тўлайди. Мулк ва унинг нархи тўғрисидаги шартлар олди-сотди шартномасининг муҳим қисми бўлиб ҳисобланган³⁵. “Ҳидоя” бўйича олди-сотди, ҳозирги ҳуқуқшуносликдаги каби мол-мулк ва унга нисбатан ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказишга қаратилган шартнома ҳисобланган.

Хусусан, Ҳидояда олди-сотди муносабатлари ҳақида сўз кетганда, уни розилик билдирувчининг сийға (ийжоб ва қабул) йўли билан амалга оширилиши баён қилинган. Жумладан, “ийжоб” атамаси музокаралардаги бир тарафнинг сўзларини ифода этган бўлса, “қабул” эса иккинчи тарафнинг сўзларини кўрсатган. Масалан, Зоҳид биринчи бўлиб Умарга “Мен сенга ўзимга тегишли бўлган молимни ўн дирҳамга сотдим” деса, Умар бунга жавобан : “- Сенга тегишли бўлган молни айтган нархингга сотиб олдим” деса, Зоҳиднинг сўзлари “ийжоб”, Умарники эса – “қабул” дейилган. Агарда аксинча, Умар биринчи бўлиб Зоҳидга : “Сенга тегишли бўлган молни ўн дирҳамга сотиб олдим ” деб мурожаат қилса, Зоҳид бунга жавобан : “Мен сенга бу молни сен айтган нархингга сотдим” деса, Умарнинг сўзлари “ийжоб”, Зоҳиднинг сўзлари эса “қабул” дейилган³⁶.

Таъкидлаш жоизки, фикҳда ҳар қандай шартнома ва муносабатлар барча мусулмонларнинг тенглигини тақозо этган. Яъни, ҳар бир шартномада тарафлар тенг ҳуқуқли ҳисобланади. Ундан ташқари, олди-сотди шартномалари амалга ошириладиганда, тарафларнинг ҳар бир сўзларига қаттиқ аҳамият берилган. Шунингдек, ислом ҳуқуқида олди-сотдини фақат вояга етганлар, ақли расо ва мустаҳкам хотирага эга эркаклар ҳам аёллар ҳам амалга ошириши мумкин деб эътироф этилган. Сотувчи мулкдор бўлиши

³⁵ Раҳманов А. Сущность договоров и обязательств в исламском праве и национальном законодательстве республики Узбекистан. -Тошкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 2005. – 288 с.

³⁶Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. -М.: Волтерс Клувер, 2008. -С. 552-553.

керак³⁷. Ёш болалар, 15 ёшга тўлмаган вояга етмаганлар, шунингдек, рухий касаллар ва акли заифлар муомала лаёқатига эга эмас, - деб ҳисобланган³⁸.

Китобда олди-сотди муносабатларига тегишли бўлган кўплаб эътиборга лойиқ бўлган қонун-қоидалар келтириб ўтилган. Масалан, сотиб олинаётган нарса қиймати маълум ва аниқ пул бирлигида акс эттирилиши керак. Кейинги қоида эса қуйидагича, ер олди-сотдиси амалга ошириладиганда, ушбу битим фақатгина шу ердаги дарахтларга тегишли бўлади, унинг меваси ва ҳосили эса бундан мустаснодир. Яна бир мисол, уй олди-сотдиси амалга оширилганда, ушбу битим сотиладиган уйга тегишли бўлган барча кўчмас ашё ва ускуналарни ҳам қамраб олиши ҳақида айтиб ўтилган³⁹.

Юқорида келтирилган биринчи қоиданинг мазмунини қуйидагича таърифлаш мумкин, деб ўйлаймиз. Олди-сотди шартномаси амалга ошириладиганда, пул тўланиши олдиндан келишилиб, унинг қийматини аниқлаштириш шартноманинг қонуний кучга эга бўлишидан далолатдир. Яъни, 1 дирҳамнинг қиймати, унинг оғирлигига қараб, ҳар хил бўлиши мумкинлиги назарда тутилмоқда. Кейинги 2 қоидага аҳамият бериб қарасак, уларнинг ўхшаш тарафларини кўришимиз мумкин. Ер билан дарахт ажралмас бўлгани каби, уй билан унга тегишли ашёлар ҳам ажралмасдир.

Ҳидояда тарафлар ўртасидаги эркин танлаш ҳуқуқи ҳақида ҳам сўз юритилади. Эркин танлаш ҳуқуқининг 5 та тури мавжуд: 1) эркин келишув ҳуқуқи; 2) эркин шартларни танлаш(ҳаяруш-шарт); 3) эркин муҳокама қилиш(ҳаярут-таин); 4) эркин кўздан кечириш(ҳаярут-руят) ва 5) шарноманинг объектида нуқсон ва камчиликларни аниқлашнинг эркинлиги⁴⁰. Мазкур 5 та ҳолатни бугунги кунда бизнинг қонунчилигимизда ва ҳуқуқни қўллаш амалиётимизда қўлланиладиган шартномалар эркинлигининг 3 та

³⁷ Раҳманов А. Сущность договоров и обязательств в исламском праве и национальном законодательстве республики Узбекистан. –Тошкент: 2005. – 67 с.

³⁸ Боймирзаев Р. Мусулмон ҳуқуқи. Маърузалар матни. -Тошкент: 2006.

³⁹ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. -М.: Волтерс Клувер, 2008. -С. 555- 565.

⁴⁰ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. -М.: Волтерс Клувер, 2008. –С. 566.

ҳолати: контрагентни танлаш, шартнома предмети танлаш ва шартнома шартларини танлаш эркинлиги билан ўхшаш эканлигини эътироф этиш мумкин. Шу билан бирга амалдаги қонунчиликда шартноманинг шarti тарафлар келишувида бошқача тартиб белгилаб қўйилмаганлиги туфайли қўлланиладиган норма(диспозитив норма)да назарда тутилган ҳолларда тарафлар ўзаро келишиб, унинг қўлланишини бекор қилишлари ёки унда назарда тутилгандан бошқача шартни белгилашлари мумкинлиги, бундай келишув бўлмаганда шартноманинг шarti диспозитив норма билан белгиланишининг ўрнатилганлиги (ФКнинг 354-моддаси) ҳам Ҳидояда белгиланган қоидаларга мослигини билдиради.

Юқорида келтириб ўтилган ҳар бир қоидаларнинг ўзига хос ўрни мавжуд. Масалан, биринчи қоиданинг мазмунига кўра, олди-сотди шартномасининг тарафлари ўз розиликларини ахдлашувнинг охирида беришлари ҳақида сўз юритилади. Яъни, бизнингча, бу ерда шартноманинг барча шартларини етарлича тушиниб олиб, кейин розилик берилиши назарда тутилмоқда. Иккинчи қоидага кўра эса, тарафлардан бири ўз розилигини 3 кун мобайнида эълон қилиши керак бўлади. Учинчи қоида эса, асосан икки ёки уч хилдаги нарсаларга тааллуқли бўлиб, қайси бирини танлашни муҳокама қилиш учун муддат талаб қилиш ҳуқуқини айтиб ўтади. Тўртинчи қоидага кўра, агар харидор сотиб олинаётган ашё ёки мулкни кўрмасдан шартнома тузса-ю, мулкни кўргач, ундан қониқма-са, иккинчи тараф шартномани бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Бешинчи қоида эса, ўз номи билан айтиб турибдики, агар харидор, сотиб олган мулкида, ундан фойдаланиш жараёнида, бирон бир нуқсон ёки камчилик топса, мулкни қайтариб бериш ҳуқуқига эгадир.

Таъкидлаш жоизки, олди-сотди шартномасининг бошқа бир тури салам савдоси шартномаси ҳисобланган. Ушбу шартнома, мусулмон ҳуқуқида ҳозирги кунга келиб ҳам деҳқонларни эксплуатация қилиш борасида асос бўлиб ҳизмат қилмоқда. Мусулмон ҳуқуқида ипотеканинг йўқлиги эса, салам шартномасининг кенг ёйилишига туртки бўлган. “Ҳидоя” да ёзилишича,

салам — ҳали пишмаган, тайёр бўлмаган нарсани олдиндан келишиб пулини баҳолаб, сўнг ўша молни топширишлик, деган мазмунни англатади. Савдонинг салам тури жоизлиги Қуръоннинг 2-сураси 278-ояти билан собит бўлган. Расулуллоҳ (САВ) Мадинага келганларида шароит тақозосига кўра деҳқонлар меваларни ҳали ғўралик давридаёқ сотишар экан, пишгандан кейин олувчи келиб узиб кетаверган. Расулуллоҳ (САВ) бунни кўриб: - "Саламни маълум муддатга, маълум ўлчовларда қилинглари", деганлар. Фақиҳлар наздида саламни тарозда тортиладиган ва ўлчанадиган нарсаларда ва экиладиган уруғларда қўллаш жоиздир. Ханафий қонуншуносларининг наздида саламни ҳайвонларда жорий қилиш мумкин эмас. Бу ҳақда Имом Шофеъий: "Ҳайвонларда ҳам жорий қилиш мумкин, чунки ўша ҳайвоннинг жинсини, сифатини, ёшини, навини баён қилгандан сўнг тафовут енгиллашади ва худди бир либос каби савдо муомаласида осон кечади", деганлар. Ханафийлар бунга жавобан: "Аввало либослар бир хил дастгоҳда тикилгани учун жуда кам ҳолда бир-биридан фарқ қилади, Иккинчидан, Расулуллоҳ (САВ) савдонинг салам турини ҳайвонларда, ҳатто чумчуқларда қўллашдан қайтарганлари ривоят қилинган. Саламни териларнинг (чунки тери турлича бўлади мисол: туянинг, қора-молнинг) адади билан ҳам, ўтиннинг боғи билан ҳам (чунки утиннинг узунлиги, қалинлиги ҳар хил) қилиб бўлмайди. Бунинг сабаби тафовутли нарсаларда салам адо этилмайди, Аммо қуйидаги нарсаларнинг сифатлари: бўйи, эни, узунлиги маълум бўлса, салам буларда ҳам жоиздир. Салам савдосининг асосий қоидаларидан бири мусаллам, яъни топшириладиган товарнинг савдо аҳди даврида ҳам, товарни топшириш вақтида ҳам мавжуд бўлишлигидир. Аммо, товар аҳд тузилиш вақтида ҳозир бўлмай адо этиш даврида ҳозир бўлса ёки аксинча бўлса ҳам, саламга руҳсат этилмайди. Имом Шофеъий бунга эътироз билдириб: "Адо қилиш даври (яъни ҳосилни топшириш даври)да мусаллам ҳозир бўлса, салам жоиз бўлади", деганлар. Ханафий мазҳаби ҳуқуқшунослари Расулуллоҳ (САВ)нинг: "Меваларга то шакл кирмагунга қадар салам қилманглари", деган сўзларини ҳужжат қилишган. Уларнинг фикрича,

топширишликка қодир бўлишлик вужуд бор бўлган нарса билан бўлади. Саламни аниқ муайян бир вақтга белгилаб, сўнг жорий қилиш лозим. Салам кишиларни қашшоқликдан тўсиб қолиш учун машруъ қилинган савдо тури бўлиб, албатта маълум муддат зарурдир.

Машхур фақиҳ Абу Ханифа саламнинг жоиз бўлиши учун етти тата шарт бўлиши яъни, биринчидан, жинси маълум бўлиши керак (буғдой, арпа), иккинчидан, нави маълум бўлиши керак (суғориладиган ёки ёмғир суви билан унадиган), учинчидан, сифати маълум бўлиши керак (яъни яхши ёки дуруст эмас каби), тўртинчидан, миқдори маълум бўлиши керак (яъни шунча килограмм), бешинчидан, топшириш вақти маълум бўлиши керак, олтинчидан, молнинг саноғи маълум бўлиши даркор (яъни аҳд, уларни ёши, адади маълум бўлса), еттинчидан, топшириш жойининг маълум бўлиши керак, дедилар. Ханафий мазҳабида савдонинг салам бобини қўллашда ушбу шартларга қатъий амал қилинади.

Кейинги мисол тариқасида, “Ҳидоя” да васият бўйича мулкка эгалик қилишни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади, деб ўйлаймиз.

Ҳар бир давлатда оиланинг иқтисодий асосини мулк ташкил этади. Мулксиз оила мавжуд бўла олмайди. Мулккий ва мерос муносабатларидан вужудга келадиган ҳуқуқлар ҳар доим давлатнинг ҳимояси остида бўлиб келган. Шунингдек, асосий қонунимизнинг 36-моддасида шундай дейилган: “Ҳар бир шахс мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади”⁴¹. Шу билан бирга, конституциямиз муқаддимасида ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таянган ҳолда қабул қилинганлиги таъкидлаб ўтилган. Хусусан, “Ҳидоя” асарида васият ва ворислик масалаларига алоҳида эътибор берилган. Жумладан, унда қайд этилишича **васийя** (араб. кўплиги “васайя”; туркийча “васият”) ўлим тўшагида ётган кишининг сўнгги иродасини ифода этувчи топшириқ деганидир. Бошқа ҳар қандай фармойиш, ҳужжатларига

⁴¹Ўзбекистон Республикаси конституциясига шарҳ, -Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2008. - 159 б.

кўйиладиган талаблар васияга нисбатан ҳам татбиқ этилади, яъни васият қилувчи ҳуқуқ ва муомала лаёқатига ҳамда васият қилаётган мулкни тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим⁴². Ҳидояда айтилишича, баъзи кишиларнинг васияти дуруст бўлмайди. Бундай шахсга мисол сифатида балоғат ёшига етмаган боланинг васияти келтириб ўтилган. Чунки, васият бу хайру эҳсон саналади, вояга етмаган бола эса ҳали хайру эҳсон ажратадиган кишилардан эмас, деб айтилган. Васийя ҳақида Қуръонда ҳам қуйидаги кўрсатма берилган: “...Бақара сурасининг 180-оятида: “ Бировингизга ўлим келган пайтида агар у мол-дунё қолдираётган бўлса, адолат-тўғрилиқ билан ота-онага, қариндош-уруғга васият қилиши фарз этилди. (Бундай васият қилиш) Оллоҳдан кўрқувчилар устидаги бурчдир”⁴³.

Одатда, мусулмон ҳуқуқида васият қилиш эркинлиги чегараланади. Васият қилувчи қонун бўйича ворисларнинг мерос ҳуқуқини ўзгартира олмайди. Бундан ташқари, васият бўйича қонунга асосан, ворислар доирасига кирмайдиган шахслар меросхўр бўлиб қолган тақдирда мол - мулкнинг фақат учдан бири берилиши мумкин, холос. “Ҳидоя”да ёзилишича, мероснинг учдан бири фақатгина бир шахсга васият қилиниши мумкин.

Мабодо, иккинчи шахсга худди шу миқдорда васият қилинса, меросхўрлар буни қабул қилмасликлари мумкин, натижада васиятга кўра, юқоридаги икки киши фақат учдан бир улуш меросга шерик ёки эга бўлиши мумкин.

Мусулмон ҳуқуқида ворисликка аёл ва эркакнинг мерос ҳуқуқи тенг бўлмаган. Агар бугунги кундаги фуқаролик ҳуқуқига эътибор берсак, мерос ҳуқуқига нисбатан эркак ва аёл ворис сифатида тенг ҳуқуқларга эга.

Демак, мусулмон ҳуқуқида меросхўрлик нуқтаи назаридан эркак ва аёл тенг, лекин мерос тақсимоотида аёл эркак улушининг ярмини олади, холос. Шунингдек, марҳумнинг узоқ қариндош уруғларини меросхўр сифатида навбатга чақирилишида ҳам эркак ва аёл тенг эмас. Бу ҳолат

⁴² Раҳманов А., Раҳманов А. Ислом ҳуқуқи. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. – 308 б.

⁴³ Қуръони Карим /Таржимон ва муаллиф Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Чўлпон”, 2001. - 59 б.

бўйича, “Ҳидоя”да қуйидаги мисол келтирилган: “Бир кимса “Молимнинг учдан бирини қариндошларимга беринглар”, деб васият этиб кетса ва унинг икки амакиси ва икки тоғаси бўлса, у ҳолда васият меросга қиёс этилиб, молнинг учдан бири икки амакигадир. Чунки мерос бобида амаки тоғага нисбатан марҳумга яқин ҳисобланади”⁴⁴. Кўриб турганимиздек, меросни бўлиш масаласида эркакнинг қариндошларига аёлникига кўра кўпроқ ворислик ҳуқуқи берилган. Жумладан, мусулмон ҳуқуқида “фарз” меросхўрлари мавжуд бўлиб, уларга қонунда белгиланган улушларни олиш ҳуқуқи эга шахслар киради. Биринчи даражадаги “фарз” меросхўрлар қаторига вафот этган одамнинг ота-онаси, хотини (эри) киради. Мерос қолдирувчининг вафотидан кейин туғиладиган фарзанд ҳам меросхўр саналади. Иккинчи даражадаги “фарз” меросхўрларга эса, боболар ва бувилар, ака-ука, опа- сингиллар, набиралар киради. Қолган қариндошлар ҳам қонун бўйича ворис бўлишлари мумкин бўлади. ЎЗР ФК нинг 1135, 1136, 1137 моддаларида юқоридаги келтирилган меросхўрларнинг ворислик навбати тартибга солинган. Қуръон бўйича ворисларнинг улушлари $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$ тарзида бўлинган бўлиб, ушбу улушларига ҳиёнат қилиш жуда катта гуноҳ ҳисобланган.

Мусулмон ҳуқуқида кўра, васиятномани тузиш оғзаки ва ёзма шаклда бўлиши мумкин бўлиб, унинг қонуний, деб топилиши учун икки гувоҳ иштирок этиши шарт. Мерос қолдирувчи васиятномани хоҳлаган вақтида ўзгартириши ва бекор қилиши мумкин. Агарда, васият нотўғри ёки меросхўрларнинг хоҳишига зид бўлса, унда қозига мурожаат қилиш ҳуқуқи белгиланган эди. Қози эса, ўз навбатида, васиятни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун ҳукм чиқарган.

Маълумки, мусулмон ҳуқуқида кўра мулкни тасарруф этиш деганда, мулкнинг юридик тақдирини белгилаш, яъни мулк юзасидан бошқа шахслар билан бўладиган ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ва бекор

⁴⁴ Исҳоқов С. Бурхонуддин Марғиновий ва фикҳ илми. –Тошкент: Адолат, 2002. - 95 б.

килиш тушунилади. Масалан, мулкни омонатга қўйишда ашёни эгаллаш ҳуқуқи, ижарага беришда эса ашёни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи бошқа бировга ўтади. Қуйида биз, мулкни тасарруф этиш элементини, “Ҳидоя” да омонат шартномаси талқини мисолида келтириб ўтамиз.

Исломда тижорат ва мулкӣ шартномалар кенг тарқалган. Унда тижорат ва мулкӣ шартномалар, хусусий мулк асосларини ҳимоя қилиниши, мол-мулкни воситачи орқали учинчи шахсга ижарага бериш, ёлланма меҳнатнинг хусусиятлари таҳлил этилган. Ислом ҳуқуқшунослари бундай шартномаларга олди-сотди, ижара, қарз, ҳадя, омонат, сулҳ ва бошқаларни киритганлар⁴⁵.

Мол-мулкни эгаллаш ҳуқуқи нафақат мулкдорларда, балки мулкдор бўлмаган шахсда бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат “Ҳидоя”да ҳам белгиланган эди.

Шариатда вадиа (омонат) шартномаси бу бир шахс томонидан иккинчи шахсга мол-мулкни сақлашга бериш сифатида тушунилган. “Ҳидоя” га кўра, мулкдор “моди” ёки омонат берувчи; омонат сақловчи шахс эса, “муставдий” деб аталган. Бу ҳолатни қадимги Рим хусусий ҳуқуқида ҳам кузатиш мумкин. Рим ҳуқуқида омонат сақловчи “мулкнинг титул эгаси” ёки “титулли эга” деб юритилган ва бу ҳолат кейинчалик қитъа ҳуқуқ тизимида ҳам кўчган. Бугунги фуқаролик қонунчилигида ҳам омонат сақловчи “мулкнинг титул эгаси” мақомига эга. “Ҳидоя”да айтилишича, сақлаш учун берилган мол-мулк эса “вадиат” деб номланади, чунки, “вадиаъ” сўзининг луғавий маъноси “қолдирмоқ” деган маънони билдиради. Ўз навбатида, мол-мулк юк топширувчи томонидан омонат сақловчига қолдирилади. “Ҳидоя”га кўра, омонатга берилган мол-мулк омонат сақловчига ишонч юзасидан қолдирилади⁴⁶.

⁴⁵Раҳманов А.Р. Ислом ҳуқуқида шартнома ва мажбуриятлар ҳамда миллий қонунчилик (қиёсий ҳуқуқий таҳлили) : Тарих фанлари доктори. Дис. Автореф. –Тошкент: 2008 -23 б.

⁴⁶Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. - М.: Волтерс Клувер, 2008. – 192 с.

Айтиш жоизки, замонавий миллий фуқаролик ҳуқуқида ҳам ўзаро ишончга асосланган кўплаб ҳуқуқий муносабатлар ва шартномаларни учратиш мумкин ва амалдаги Фуқаролик кодексида ўз ифодасини топган омонат сақлаш шартномасида (ФКнинг 51-боби, 875-893- моддалари) ҳам юк топширувчи (мулкдор) ўзига тегишли мол-мулкни омонат сақловчига ишонган ҳолда сақлаш учун топширади. Юк топширувчи-мулкдорнинг ишончи шундан иборатки, бунда мол-мулк тўлиқ ҳолда сақланиши учун бошқа шахсга ишониб қолдирилади ва мулкдор шу шахснинг омонатини сақлай олишга ишонч билдиради.

Юк топширувчининг омонат сақловчига ишончини “Ҳидоя”да ҳуқуқий муносабатларда ҳам кўриш мумкин. Фақат ўша давр нуқтаи назаридан, ушбу муносабатлар соддароқ кўринишда тартибга солинган. Бу ҳолат омонат сақловчига топширилган мол-мулкка нисбатан тўлиқ жавобгарликни юклаш учун асос бўлмаган. Демак, “Ҳидоя”да қайд этилишича, омонат сақловчи қолдирилган мулк учун жавоб бермайди, - деб ҳисобланади. Шунининг олдига олган ҳолда, агар омонатга берилган мулк йўқолса ва бу ҳолат юзасидан омонат сақловчи томонидан қонунбузарлик кузатилмаса, у ҳолда, омонат сақловчи йўқолган мулк учун жавобгар ҳисобланмайди. Зеро, Муҳаммад (с.а.в.) шундай деб айтганлар: “Софдил ва ҳалол сақловчи жавобгар эмас”. Бинобарин, “Ҳидоя”да ёзилишича, одамлар учун омонат шартномаси жуда муҳим шартномалар сирасига кирган, лекин, агар омонат сақловчи шахсга топширилган омонат учун жавобгарлик юклатилганида, ҳеч ким бундай мажбуриятни бўйнига олишни истамаган бўлар эди⁴⁷.

Бугунги кунда ушбу муаммолар фуқаролик қонунчилигида бартараф этилган. Фуқаролик қонунчилигида профессионал омонат сақлаш муносабатлари юзага келиши билан омонатга топширилган юк учун жавобгарликни тўлиқ ўз зиммасига оладиган ихтисослашган субъектлар фаолият олиб бормоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик

⁴⁷Ўша китоб.

кодексининг 875-моддаси 2-қисмида шундай дейилган: “Омонат сақлашни ўз касб фаолиятининг мақсадларидан бири сифатида амалга оширадиган ташкилот (профессионал омонат сақловчи) омонат сақлаш шартномасида сақловчининг юк топширувчидан ашёни шартномада назарда тутилган муддатда сақлашга қабул қилиш мажбурияти кўзда тутилиши мумкин.”⁴⁸ Кўриб турганимиздек, “Хидоя”даги кўпчилик ҳолатларни миллий конунчилигимизда ҳам кузатишимиз мумкин.

“Хидоя” да ёзилишича, муставдиъ (омонат сақловчи) омонатни ўзи қабул қилганидан сўнг, ушбу омонатни бегона шахсга топширса, ёки сақлаш жойини ўзгартирса, у ҳолда омонат сақловчи ушбу мол-мулкка жавобгар бўлиб ҳисобланади. Аммо, шуни айтиш лозимки, агар омонат мулки табиий офатлар таъсирида хавф-хатарда қолса, омонат сақловчи омонатни қутқариш мақсадида сақлаш жойини ўзгартириши мумкин⁴⁹. Юқорида келтирилган ҳолатлар Фуқаролик кодексининг 882 ва 884-моддаларида қуйидагича баён этилган: “Омонат сақловчи ашёни сақлаш шартларини ўзгартириш зарурлиги ҳақида дарҳол юк топширувчини хабардор қилиши ва унинг жавобини кутиши шарт.

Ашёнинг йўқолиши ёки шикастланиши хавфи пайдо бўлган тақдирда, омонат сақловчи сақлаш шартномасида назарда тутилган сақлаш усули, жойи ва бошқа шартларни юк топширувчининг жавобини кутмасдан ўзгартириши шарт.

Агар сақлаш вақтида ашёнинг бузилиш хавфи аниқ бўлиб қолса ёки ашё бузилган бўлса, ёки унинг тўлиқ сақланишини таъминлашга имкон бермайдиган вазиятлар вужудга келган бўлса, юк топширувчи эса ўз вақтида чоралар кўришини кутиш мумкин бўлмаса, омонат сақловчи ашёни ёки унинг бир қисмини сақлаш жойида амалда бўлган баҳода мустақил сотишга ҳақли. Агар мазкур вазиятлар омонат сақловчи айбдор бўлмаган сабабларга

⁴⁸ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. (2007 йил 1 майдаги ўзгартириш ва қўшимчалари билан) Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Адолат, 2007. -356 б.

⁴⁹Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. -М.: Волтерс Клувер, 2008. – 193 с.

кўра вужудга келган бўлса, у сотиш учун қилган ўз харажатларини харид баҳосидан ундириш ҳуқуқига эга” (ФКнинг 882-моддаси). Фуқаролик кодексининг 884-моддасига кўра, агар қонун ҳужжатларида ёки омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, омонат сақловчи юк топширувчининг розилигисиз ашёни сақлаш учун учинчи шахсга топширишга ҳақли эмас, башарти буни юк топширувчининг манфаатлари зарур қилиб қўйган ва омонат сақловчи унинг розилигини олиш имкониятидан маҳрум бўлган бўлмаса. Омонат сақловчи ашёни учинчи шахсга топширганлиги ҳақида юк топширувчини кечиктирмай хабардор қилиши шарт.

Сақлаш учун ашё топширилган учинчи шахснинг ҳаракатлари учун омонат сақловчи жавоб беради⁵⁰.

Таъкидлаш жоизки, агар ушбу ҳолат гувоҳлар орқали тасдиқланса, омонат сақловчи омонат объектига нисбатан жавобгар бўлиб ҳисобланмайди. “Ҳидоя”га кўра, агар омонатнинг эгаси омонат сақловчидан мулкни қайтаришини талаб қилса, аммо муставдиъ омонатни ўз вақтида қайтармаса, иккинчи шахс омонат объектига нисбатан жавобгар бўлади. Бунинг сабаби шундаки, омонатни мулк эгасининг биринчи талабидаёқ ўз вақтида қайтармаслик, ёки умуман қайтаришдан бош тортиш қонунга ҳилоф ҳисобланган. Сақлашга топширилган мол мулк уни сақлашга қабул қилиб олган шахснинг мол-мулки билан қўшилиб кетган бўлса, у мазкур мол-мулкнинг ҳақиқий эгасига ҳақ тўлаши лозим. Шунга ўхшаш қоида Фуқаролик кодексининг 879-моддасида қуйидагича баён этилади: “Ашё эгасизлантириб сақланганида сақлаш учун қабул қилинган ашёлар бошқа юк топширувчиларнинг шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёлари билан аралаштириб юборилиши мумкин. Юк топширувчига тенг миқдорда ёки тарафлар келишган миқдорда шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёлар қайтариб берилади.

⁵⁰Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Адолат, 2007.-Б.359-360.

Эгасизлантириб сақлаш бундай ҳол омонат сақлаш шартномасида бевосита назарда тутилган ҳоллардагина амалга оширилади”⁵¹.

“Ҳидоя” бўйича, агар мулкнинг аралашуви тасодифан юз берган бўлса, мулкдор бутун мол-мулкнинг тегишли қисмида иштарокчига айланади. “Ҳидоя”га кўра, агар икки ёки уч шахс томонидан омонат мулки муставдидиёга топширилганидан сўнг, омонат эгаларидан бири ўз улушини сўраб келса ва ушбу ҳолатда омонат эгалари тўлиқ ҳолда бўлишмаса, Абу Ҳанифа наздларида, муставдиди омонатни беришга ҳақли эмас. Аммо, Абу Ҳанифанинг шогирдлари қуйидагича фикр юритганлар: “Омонат эгаларидан бири, фақатгина ўзининг улушини сўрагани учун, омонат қайтарилиши керак”- деб ҳисоблаганлар. Абу Ҳанифанинг фикрларига кўра эса, омонат сақловчи омонатни эгаларидан бирига бераётганида, ушбу объектни тақсимлаш мажбуриятини олган бўлиб ҳисобланади. Бу ҳолат эса, омонат шартномасига ҳос эмас деганлар.

“Ҳидоя”га кўра, агар омонат объекти бир шахсдан иккинчи шахсга берилса, ва иккинчи шахс ўз навбатида, омонат объектини учинчи шахсга топширса ва бунинг оқибатида омонат йўқолса, Абу Ҳанифанинг фикрига кўра, биринчи омонат сақловчи томонидан мулк эгасига ҳақ тўланиши шарт⁵².

Юқоридаги ҳолатларни Фуқаролик кодексининг 889-890-моддаларида қуйидагича талқин қилинишини кузатишимиз мумкин: “Омонат сақловчи сақлаш учун қабул қилинган ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун ушбу Кодекснинг 333-моддасида назарда тутилган асосларга кўра жавобгар бўлади.

Профессионал омонат сақловчи ашёнинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланиши:

енгиб бўлмас куч таъсири оқибатида;

⁵¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: Адолат, 2007. -358 б.

⁵²Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарии мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. - М.: Волтерс Клувер, 2008. – 197 с.

ашёнинг уни сақлаш учун қабул қилиш чоғида омонат сақловчи билмаган ва билиши шарт бўлмаган яширин хоссалари туфайли;

сақланаётган ашёнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги юк топширувчининг қасддан қилганлиги ёки қўпол эҳтиётсизлиги натижасида юз берганлигини исботламаса жавобгар бўлади.

Шартномада назарда тутилган сақлаш муддати ёки омонат сақловчининг талабига кўра ашёни қайтариб олиши шарт бўлган вақт тугагач, юк топширувчи сақланаётган ашёни қайтариб олмаса, омонат сақловчи бундан буён ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун қасддан ҳаракат қилган ёки қўпол эҳтиётсизлик қилган тақдирдагина жавоб беради” (ФКнинг 889-моддаси). Фуқаролик кодексининг 890-моддасида эса қуйидаги ҳолат эътироф этилган: “Ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги туфайли юк топширувчига етказилган зарар, агар қонунда ёки сақлаш шартномасида бошқа ҳол назарда тутилган бўлмаса, ушбу Кодекснинг 324-моддасига мувофиқ омонат сақловчи томонидан қопланади.

Ашё текин сақланганида унинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланиши туфайли юк топширувчига етказилган зарар:

ашёлар йўқолганлиги ва кам чиққанлиги учун — йўқолган ёки етишмаётган ашёларнинг қиймати миқдорида;

ашёлар шикастланганлиги учун — уларнинг қиймати қанча суммага камайган бўлса, шунча сумма миқдорида қопланади.

Агар омонат сақловчи жавобгар бўлган ҳолда шикаст етиши натижасида ашёнинг сифати ундан дастлабки вазифаси бўйича фойдаланиш мумкин бўлмайдиган даражада ўзгарган бўлса, юк топширувчи ундан воз кечишга ва омонат сақловчидан ушбу ашёнинг қийматини, шунингдек, агар қонунда ёки омонат сақлаш шартномасида назарда тутилган бўлса, бошқа зарарни ҳам қоплашни талаб қилишга ҳақли”.

Маълумки, Рим ҳуқуқи билан мусулмон ҳуқуқи дунёдаги энг қадимги ҳуқуқ тизими бўлиб ҳисобланган. Рим ҳуқуқида, мусулмон ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, мулк ҳуқуқи элементларининг 5 тури мавжуд. Булар:

- 1) мазкур мол-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи (*ius possidendi*);
- 2) ундан фойдаланиш ҳуқуқи (*ius utendi*);
- 3) ҳосил ва даромад олиш ҳуқуқи (*ius fruendi*);
- 4) тасарруф қилиш ҳуқуқи (*ius abutendi*);
- 5) ўз мулкининг бошқалар қўлидан ўзига қайтарилишни талаб қилиб олиш ҳуқуқи (*ius vindicandi*).

Бу ҳуқуқлар хусусий мулк эгасининг ҳамма мулкларига ва уларга қўшила борган ашёларга дахлдор бўлган. Мулкдор бу ашёларни кўпайтиришда ўз меҳнати ёки бошқалар меҳнатидан фойдаланиши мумкин бўлган. Ер эгаси эса ерига ва унинг устидаги барча нарсаларга ҳукмронлик қилган.

Рим юристлари: “Мулкдор ўз мулки билан нима хоҳласа шуни қилиш ҳуқуқига эга, фақат у қонунда тақиқланган ишлардангина сақланиши керак”, деган фикрда бўлганлар. Бундай чеклаш кўпроқ кўчмас мулкка тааллуқли бўлган.

1.4. “Ҳидоя” бўйича мулк шакллари: уларнинг туркумланиш мезонлари ва турлари.

Мусулмон ҳуқуқида хусусий мулк ҳуқуқига катта эътибор берилган. Қуръонга асосан хусусий мулк муқаддас ва дахлсиз бўлиб ҳисобланади.

Рим ҳуқуқидаги квинит мулки ва перегринлар мулки ўртасидаги фарқ бўлганидек, мусулмон ҳуқуқи ҳам туб мусулмон араблар ва мусулмон динини қабул қилган аҳоли билан мусулмон бўлмаган, лекин мусулмон давлатига қарамлигини тан олиб, ўз динини сақлаб қолган холи-зимминлар мулк ҳуқуқи ўртасида фарқ бўлган.

Мусулмон ҳуқуқида мулк шакллари 3 хил турда бўлган. Буларга: мулк (ёки хусусий мулк) тариқасидаги ерлар; хирож (солиқ солинадиган) ерлар; хобус (хусусий мулк эгалари диний муассасалар ёки худойихоналарга мулк қилиб берган ерлар).

Мусулмон ҳуқуқида ерга бўлган хусусий мулк ҳуқуқи тўғрисида ҳар хил фикрлар мавжуд бўлиб, баъзи муаллифлар шарқда ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқи бўлмаган, дейди бошқа бирлари ерга хусусий мулк ҳуқуқи бўлиб, у кенг ривожланган деб тушунтиради. Хусусий мулк эгасига мулкдан фойдаланиш (манфаат), эгаллаш (кабз), даромад олиш (томлик) ва тасарруф этиш ҳуқуқлари берилган⁵³.

Хусусий мулк билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солишда “Ҳидоя” муҳим роль ўйнаган⁵⁴. Унга кўра, мулкни эгаллаш ҳуқуқи исботлаш воситаларидан бири бўлиб, ашё кимнингдир эгалигида мустаҳкамланган бўлмаса, унда тузилган битимлар ҳақиқий ҳисобланмайди, яъни юридик кучга эга бўлмайди.

Хусусий мулк_объектлари асосан эгалланган ерлар(мулк)дан иборат бўлиб, улар ўз навбатида вужудга келиши ва солиқ тўланиши ёки тўланмаслигига қараб, *мулки хурри-холис* ва *мулки хирон* турларига бўлинади.

Мулки хурри-холис ҳуқуқига эгалар-йирик ер эгалари ва жамият ихтиёридаги шахслардан иборат бўлиб, улар ҳар қандай солиқлардан озод эдилар ва ўз ерларини ери бўлмаган ёки кам ерга эга бўлган мардикор ва чорикорларнинг меҳнатидан фойдаланиб ишлатар эдилар.

Мулки хиром ҳуқуқига эга бўлганлар асосан ер эгалари, аҳолининг кўп қисмини ташкил қилувчи меҳнаткаш деҳқонлардан иборат бўлиб, улар шариат бўйича олинган ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорда мўмай (натурал) солиқ (хирож) тўлашга мажбур эдилар.

Чорвадор ва бошқа меҳнаткашлар, шунингдек оила аъзоларининг хусусий мулклари бўлиб, уларнинг ўзларига тегишли турар жой, уй-рўзғор

⁵³ Ахмеджанов У. М. Институт собственности в мусульманском праве. 1963. -13-14 с.

⁵⁴ Хидоя. Комментарий мусульманского права. Т. 1-4. –Т.: 1893.

буюмлари, уй ҳайвонлари ва шахсий истеъмол учун бўлган бошқа нарсалардан ташкил топади.

Косиб ва хунармандларнинг хусусий мулклари уларнинг ўз шахсий меҳнаткашлари, оила аъзолари ва ёлланган шахслардан олинган даромадлардан, йирик бўлмаган ишлаб чиқариш воситалардан иборат эди.

Хусусий мулк биринчи галда мулк эгаларининг ўзлари томонидан ҳимоя қилинади. Мулк ҳуқуқ бузилган тақдирда мулк эгасининг шикоятларига асосан ушбу ҳуқуқ қози(суд) томонидан тикланиши назарда тутилади. Мулк ҳуқуқни тиклаш учун мусулмон ҳуқуқида даъво муддати жорий қилинмаганлиги туфайли, қози мулк эгасининг шикояти ушбу қоидага биноан рад қилиш ҳуқуқига эга эмас эди. Ўтмишда Ўзбекистонда ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатларни деҳқончилик ва чорвачиликка асосланган бўлганлиги туфайли ер майдонлари ва участкалари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг асосий объектларидан ҳисобланиб келинган. Ер ҳам давлат мулки ҳам хусусий мулк ҳуқуқини объекти сифатида фуқаролик муомаласида бўлди. Қайси мулк ҳуқуқининг объекти бўлишидан қатъий назар ер муқаддас (дахлсиз) мулк сифатида муҳофаза қилинади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг ердан бошқа объектлари мусулмон ҳуқуқининг тегишли қоидаларига мувофиқ тартибга солинади.

Хирож ерлари. Яъни, ерга солиқ тўланадиган ерлар. Халифаликка ихтиёрий равишда бўйсунган жойларда маҳаллий аҳоли ерга бўлган мулк ҳуқуқини сақлаб қолган бўлса, фатх этилган ҳудудларда мусулмон жамоаси ерга нисбатан олий ҳуқуққа эга бўлган. Ер эгалари бу ер авлоддан авлодга ўтишини истисно этувчи айрим узуфрукт ҳуқуқинигина сақлаб қолганлар.

Узуфрукт (лотинча сўз бўлиб) — роман давлатлари ҳуқуқида қонунга биноан ёки шартнома бўйича бошқа шахсга қаршли мол-мулкнинг моҳиятини сақлаб қолган ҳолда ундан фойдаланиш, унинг меваларини ўзлаштириш ҳуқуқи. Узуфрукт умрбод, муайян муддатга ёки юз бериши узуфруктарий (фойдаланувчи) ҳуқуқини тугатувчи шарт билан белгиланиши мумкин.

Бундай ерлар хирож ерлар деб аталган, чунки уларга хар йили мол ёки пул кўринишида ундириладиган солиқ-хирож солинган. Хирожнинг қонуний хусусияти ижтиҳод қоидаларига асосланади.

Шуни таъкидлаш зарурки, хирожнинг назарий асослари хижрий V асрда вужудга келган. Илк ислом даврида фатҳ этилган ерлар аскарларга мулк қилиб берилган, лекин бу сиёсат кўшинни заифлаштириш билан бир вақтда, хирожга қараганда, камроқ солиқ-закот ундирувчи давлатга зиён етказган. Шу сабабли халифа Умар даврида ерни мулкдорлари ихтиёрида қолдириб, уларга хирож тўлаш мажбуриятини юклаган, шу билан бирга, мулкдорнинг ислом динига кириши ҳам, ер майдонларининг мусулмонларга сотилиши ҳам бу ерларни солиқ-хирож тўлашдан озод қилмаслигини белгилаб қўйган.

Давлат мулкига қуйидагилар киради: а) эгасиз ерлар; б) иқтисодий ва стратегик аҳамиятга эга бўлган ерлар; в) ”ўлик” яъни фойдаланмай ётган ерлар; хабус(вақф) мол-мулки.

Ер давлат мулкининг асосий объекти ҳисобланади. Ишлов бериладиган ер деҳқонлар қўлида бўлиб, ундан фойдаланганликлари учун ер режаси ва бошқа солиқлар давлатга тўланади.

Вақф мулки билан боғлиқ муносабатлар ҳуқуқнинг алоҳида институти бўлмиш вақф мулки ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Вақф мулки – турли диний жамиятлар (масжитлар), ўқув юртлари(мадрасалар) ва бошқа муассасалар фойдасига васият қилиб қолдирилган мол-мулк, уларга ўтказилган турли хайр-эҳсонлар, ёрдамлар, садақалар ва ёрдамлар ҳисобига ташкил топади.

Вақф мулк ҳуқуқи объекти бўлиб, катта майдонлардан иборат суғориладиган ерлар, кўчмас ва кўчар мол-мулклар, жумладан, қарвонсаройлар, ҳаммомлар, савдо бинолари ва омборлар, тегирмонлар, мадраса бинолари, ётоқхоналар, шунингдек фойда келтирадиган даромадлар, бошқа мол-мулклар ҳисобланади.

Вақф мулкни ифодаловчи асосий хусусиятлари шундан иборатки, унинг объекти ҳисобланувчи мол-мулк фуқаролик муомаласидан чиқарилган бўлади. Вақф мулкни таъсис этиш қуйидаги шартларга асосланади:

А) таъсис этувчи мол-мулкни тасарруф этиш лаёқатига эга бўлиши керак (бундай шахс мусулмон бўлиши зарур, лекин Худо йўлига садақа қилувчи христиан ёки яҳудий бўлишига ҳам йўл қўйилади);

Б) таъсис этувчи вақф мулки ҳуқуқининг эгаси ёки биргаликда эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлиш керак. Шунинг билан бирга, ушбу мулк кўчмас ва нақд ҳолатда бўлиши керак (фойдаланиш мумкин бўлмаган ер ёки истеъмол хусусиятига эга бўлган ашёлар вақф мулки бўлишига йўл қўйилмайди);

В) таъсисчи мулкни эгаллаш ҳуқуқидан тўлиқ воз кечиши керак, чунки вақфнинг ўрнатилиши мол-мулкни узурфруктга ўтказиш билан тенглаштирилади;

Г) вақфни таъсис этиш учун ўрнатиладиган тартибга, унинг шаклига риоя қилиш зарурлиги талаб қилинади.

Вақф мол-мулкига солиқ солинмайди ва бошқа йиғимлар талаб қилинмайди. Ўз мол-мулкни вақфга ўтказган шахслар мусулмон руҳонийларининг ҳурматига сазовор бўлади. Ислом ҳуқуқига асосан вақф мулки ўзининг ҳуқуқий ҳолати бўйича муқаддас ҳисобланади ва ҳеч ким томонидан тортиб олинишига йўл қўйилмайди. Вақф ихтиёридаги мулкни сотиш, ҳадя қилиш ёки мажбуриятни таъминлаш учун ундан фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Маълумки, “Ҳидоя”да “вақфлар китоби” мавжуд бўлиб, ушбу китобнинг асосий қоидаларини қуйида келтириб ўтамыз.

Вақфнинг луғавий маъноси — боғламоқ, деган мазмунни билдиради⁵⁵. Шариат истилоҳида эса вақф моддий бойликни вақф қилган киши эгалигига боғлашлик ва орият (фоизсиз қарз бериш)да мумкин бўлганидек фақирларга манфаати билан ёрдам беришликдир. Вақфнинг қачон кучга кириши ҳақида

⁵⁵Қаранг: Исхаков С.А. Бурҳонддин Марғиновий ва фикҳ илми. -Тошкент: 2000. –С.63-72.

фикҳ уламолари қуйидагича фикр билдиришган: Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммад яна: “Вақф молни Аллоҳнинг мулкиётига боғлашлиқдир, шу зайлда вақф моли кишининг мулкидан чиқиб, Аллоҳнинг мулкига ўтади, фойдаси эса бандаларга оид бўлади. Ушбу сабабга кўра ҳам вақф доимий қолиб, у сотилмайди ҳам, ҳадя қилиб, инъом ҳам этилмайди ва мерос қилиб ҳам берилмайди”, деб ҳисоблаганлар. Бу машҳур икки фақиҳ ўз сўзларига Ҳазрати Умар Самий номли киши ерини садақа қилиб беришни хоҳлаганида Расулуллоҳ (САВ) унга: “Сотилмаслик, мерос қилиб қолдирмаслик ва эҳсон қилиб юбормаслик шарти билан ерингни аслини садақа қил”, деган гапларини далил қилганлар. Бу икки ҳуқуқшуноснинг фикрига кўра аслида ҳам савобнинг тўхтовсиз бориб туришлиги учун ҳам вақф қилинган мулк доимий бўлиши керак. Ушбу тарздаги доимийлик эса, фақат вақф қилувчининг моликлик ҳаққини ўртадан олиб ташлаб, молни Аллоҳга бағишлашлиги билан сақланиб қолиши мумкин. Ҳазрати Имом Абу Ханифа эса ўз сўзларини ҳам Насс билан, ҳам ақлий далил билан исботлаганлар. Абу Ханифа Расулуллоҳ (САВ)нинг: “Моллар ворислар орасида тақсим қилинишдан тўсиб қолинмайди”, деган ҳадисларини, ҳамда машҳур саҳоба Шурайхнинг: “Расулуллоҳ (САВ) жоҳилият даврида вақф қилинган моллар сотилишини буюрганлар”, деган сўзларини далил қилиб келтирганлар, Жоҳилият даврида бўлса ҳам вақф қилинган молларни сотишликка буюрганларидан кўриниб турибдики, ўша молларнинг моликлик (эғалик) ҳаққи ўз эгаларига тегишли бўлган. Агар моликлик уларнинг қўлидан кетган бўлганда эди Расулуллоҳ (САВ) вақф қилган кишиларга ўша молларини сотишни буюрмаган бўлардилар. Ушбу моллардан зироат учун, уй бино қилиш учун ва бошқа соҳаларда фойдаланиш мумкин. Демак, вақф қилувчи вақф қилган еридан олинган маҳсулотларини жойида ишлатиши ва тартибли ишлатилишини назорат қилиб туришликка ҳақлидир. Фақат у ушбу молларнинг маҳсулотларини садақа қилиб беради. Вақф эгасининг ушбу тарздаги тасарруфга эга бўлишлиги учун, албатта, молнинг ўз мулкиётида бўлиши лозим. Ушбу ҳолдагина ўзидан кейин молни унинг мулкиётидан

чиқариб, бошқа бировнинг мулкиётига ўтказишлик жоиз бўлади. Юқорида Абу Ханифанинг: “То қози ҳукм қилмагунича ёки вақф қилган кимса вақфий ўз ўлимига боғламагунича унинг вақф молидаги эгалик ҳаққи ўртадан кўтарилмайди”, деган сўзлари ҳақида, буюк ватандошимиз Бурҳониддин Марғинович: “Ижтиҳод қилишлик мумкин бўлган ўринда ҳукм беришлиқдир” деб Абу Ханифанинг мулкчилик масалаларида қозининг нуфузини кўрсатиб ўтганларини эслатганлар, “Ҳидоя”да келтирилишича, ўлимига боғлаш ҳолатида мулк вақф қилувчининг мулкиётидан чиқиб кетмайди, балки вақф молининг маҳсулотлари доимий равишда факиру-мискинларга садақа қилиб турилади. Бу худди, бирор молнинг фойдасини то қиёматгача садақа сифатида берилишини васият қилганлик ҳолати каби давомли бўлади. Ўлими арафасида, бетобланиб ётган чоғида молини вақф қилган кишининг масаласида уламолар ихтилоф қилишган. Абу Ханифага кўра, бу вақф давомийликни насб қилмайди, Абу Юсуф ва Имом Муҳаммадга кўра эса давомийлик қозонади, лекин бу ҳукм вақф қилинган молнинг учдан бирига ўтиши мумкин дейишган. Соғлом ҳолатда вақф қилинганда эса бу ҳукм мулкнинг ҳаммасини қамраб олади.

Бу фақиҳларни ўзаро ихтилофларига қарамай қилинган вақф қабул қилинади, шу билан вақф мулки, вақф қилувчининг мулкиётидан чиқиб кетади, лекин қайси инсоннинг номига вақф қилинган бўлса, бутунлай ўтиб кетмайди. Яъни тўлиқ тасарруфга эга бўлмайди. Ханафий уломаларининг энг кўзга кўринадиган томонларидан бири шундаки, унда ҳали содир этилмаган ишга ҳам шарият кўзи билан қараб баҳо берилади, Имом Абу Юсуф ҳали тақсим қилинмаган молни ҳам вақф қилса бўлади, деб фикр билдирганлар, чунки у кишининг наздида ўша тақсим қилиниши лозим бўлган моллар, вақф қилувчининг насибаси борлиги кифоя қилинган, Имом Муҳаммад наздларида эса вақф қилувчи қўлида бўлган нарсани вақф қилиши лозим бўлганлиги учун ҳали тақсим қилинмаган молни вақф қилишлик мумкин эмас. Бу ихтилоф тақсим қилиниши мумкин бўлган молларда катта роль ўйнайди. Лекин, тақсим қилинмайдиган молларда Имом Муҳаммадга кўра муштарак

ҳолда ҳам вақф жоиздир (яъни, бир молда бир неча киши шерик). Фақат бу моллар масжид ва қабристон учун вақф қилишга ярамайди, Абу Юсуф фикрларига кўра ҳам тақсим қилинмаган молни масжид ва қабристон учун вақф қилиб бўлмайди, чунки шерикликнинг давом этиши вақф қилинган молни Аллоҳ ризоси учун қўлланишига тўсиқ бўлади. Мисол учун, бундай “ерда шериклардан бири бу йил ўликлар учун мазор бўлиб хизмат қилади, деса, келаси йили шериги бу йил экин экамиз, деса ёки бу йил ушбу ерда намоз ўқилади, деса шериги эса бу йил энди бу ерда мол боқамиз, деса, қанчалик носоғлом ҳолатни келтириб чиқариши кабидир. Аммо масжид ва қабристон атрофидаги вақф қилинган ерлар масаласи бундай эмасдир, чунки ундан фойдаланиш мумкин ва маҳсулотлари вақфнинг эҳтиёжига кўра, тарқатилиши мумкин.

Вақф қилган киши молнинг ҳаммасини вақф қилганидан сўнг тақсимот бўлиб, бу молдан унга бир бўлагигина тегса, Имом Муҳаммадга кўра, бу умумийлик (шериклик) илгаридан мавжуд бўлганлиги учун ҳадяда бўлганидек вақф бузилади. Фақат бетоблик чоғида ҳадя ёки вақф қилган бўлса-ю, лекин, унинг ўзи бир қисмидан воз кечса (фикридан қайтса) ёки ўлганидан сўнг унинг ворислари молнинг учдан икки қисмини талаб қилса, бу ҳолатда умумийлик қайта майдонга келганлиги учун ҳадя ва вақф меросхўрлардан қолган қисмларда бузилмайди. Агар вақф қилинган молнинг ажратилган маълум бир қисми бошқа бировга тегишли эканлиги маълум бўлиб қолса, у ҳолда умумийлик ягона молда бўлмаганлиги учун вақф бузулмайди. Мулкни вақф қилаётганда, Абу Ханифа ва Имом Муҳаммадга кўра, вақф кучга кириши учун ниҳоясиз (сўнгсиз) бир жиҳатга боғланиши шарт. Имом Абу Юсуфга кўра, эса, охири маълум бўлган жиҳатларга боғланса ҳам вақф жоиз бўлиб, у жиҳат охирига етганда, вақф исмларидан сўз юритилмаса, қилинган вақф моли фақирларга ўтади.

Шаръий масалаларда фуқаролар илгари ўтган саҳобаларнинг қилган ишларидан ҳам бирор шаръий ҳукм татбиқ қилишган. Худди шунга кўра, Расулуллоҳ (САВ) даврларида бир жамоат саҳобаларнинг кўчмас

мулкларини вақф қилганлари эътибори билан, вақф қилувчи киши кўчмас мулкни вақф қилиши мумкиндир. Ханафий мазҳаби намоёндалари бир овоздан кўчириладиган ва ўзгартириш мумкин бўлган молни вақф қилиш мумкин эмас, дейишган. Абу Юсуф кўчмас мулк ҳақида яна шундай кўшимча қилган: “Бир киши кўчмас мулкда ҳайвонлари ва бу ҳайвонларни боқувчи бўлган ўз кули билан биргаликда вақф қилиши жоиздир”. Худди ушбу шаклда ер ҳайдашлик учун, ерга ишлов бериш учун зарур бўлган иш куруллари ҳам вақф қилиниши фақиҳлар томонидан рухсат этилган. Ханафий уламолари шаръий масалаларни ҳал қилишда фақат қиёсдан моҳирона фойдаланибгина қолмай, балки “истихсон”дан ҳам унумли фойдаланганлар.

Имом Муҳаммад ва Абу Юсуф истихсонга⁵⁶ кўра, от ва курул-аслаҳани Аллоҳ йўлида вақф қилиш жоиз, дейишган, ваҳоланки, қиёсга кўра бу мумкин эмасди. Истихсоннинг таянчи бу борада ворид бўлган ҳадислардан бири, яъни “Расулуллоҳ (САВ)нинг — “Ҳолид зирҳини ва отини Аллоҳ йўлида вақф этди, Талха ибн Убайдуллоҳ эса, зирҳини Аллоҳ йўлида вақф этди” деган сўзларидир. Ханафий мазҳаби вакилларининг энг кўзга кўринган томонларидан яна бири улар бошқа мазҳаб вакиллари тан олмайдиган фикҳий ҳолат — “таомул”ни ҳам шаръий эътибор билан баҳолаганлар. Абу Юсуф бу фикрга қўшилмай, насс⁵⁷ бор жойда қиёс қилинмайди, Нассда эса фақат отлар ва курул-аслаҳалар зикр қилинган деб Имом Муҳаммад фикрига раддия берганлар, Имом Муҳаммад эса истиснода⁵⁸ бўлганидек қиёснинг баъзан таомул туфайли тарк этилиши ва юқорида зикр этилган ашёларда ҳам таомулнинг мавжудлигини айтган. Нусайр ибн Яҳёдан Қуръон ҳукмида бўлган шарт билан ўз китобларини вақф қилганликлари ҳақидаги ривоят Имом Муҳаммаднинг сўзларини янада қувватлайди.

Бурҳониддин Марғиноний ҳам ушбу фикрга қушилиб, ҳоҳ Курон, ҳоҳ бошқа диний таълимотларни ўз ичига олган китобларни ҳам вақф қилиш

⁵⁶Қиёснинг иккинчи тури, луғавий маъноси, бир ишни яхши деб санаш.

⁵⁷Қуръон ояти, ёки саҳиҳ ҳадис.

⁵⁸Шариатда кўрсатилмаган масалаларда фақиҳлар томонидан ҳал қилиб берилган фикҳий ечим.

жоиз деганлар. Машхур фақиҳ Абу Лайс Самарқандий ҳам уларнинг сўзини қувватлаганлар.

Шофиъий мазҳабининг асосчиси Имом Шофиъий бу соҳада қуйидагича фикр билдирганлар: асли айнан қолиб фойдаланиш ва сотиш мумкин бўлган ҳар қандай нарсани вақф қилиш мумкиндир. Чунки ундан фойдаланиш нуқтаи назаридан, улар ҳам кўчмас мулк ёки от ва қурол-аслаҳа ҳукмида бўладилар.

Ханафий мазҳаби тарафдорлари бу фикрга қўшилмаганлар, улар Имом Шофиъийга жавобан: “Вақф учун шарт бўлган абадият, ташиш мумкин бўлган молларда рўёбга чиқмаганлиги учун улар ҳам олтин ва қумуш ҳукмидадирлар”, дейишган. Кўчмас мулк эса ундан фарқ қилади, яъни унда вақф абадийлашади. Айни замонда таомул тарафидан бизнинг фикримизга қарши бирор далил бўлмаганлиги учун қиёснинг аслига суяниб қолаверамиз. Маълумки от ва қурол-аслаҳа мусулмонлар тарихида жиҳод анжомлари ва дин таъбири билан айтганда, “жиҳод - диннинг чўққиси” ҳисоблангани учун қурол ва отдан ташқари ташиш мумкин бўлган барча моллар уларга тенг қийматда эмас. Вақф аниқ, муайян бўлганидан сўнг уни сотиш ёки бошқасига мулк қилиб бериши мумкин эмас, Абу Юсуф шу ўринда, агар вақф моли бўлиниши мумкин бўлган шериклик моли бўлса, икки оти тараф тақсимни иташи мумкин (талаб қилишга ҳақли) ва ушбу молдан ҳисса (улуш) олиши тўғридир. Агар ҳали тақсим қилинмаган ва икки киши ўртасида бўлган кўчмас мулкни улардан бири вақф қилса, ҳисса ажратишни шериги билан ўзи ҳал қилади, Иттифоқо шериги вафот этган бўлса, ҳисса ажратишга унинг васийси — марҳумнинг ваколатли кишиси ҳам ҳақли бўлади.

Аммо ўз мулкининг ярмисини вақф қилган бўлса, бу ҳолатда ҳиссаланишни қози билан амалга оширади ёки қолган улушни бошқа бир одамга сотиб ҳиссаланишни у билан қилиб бўлгач, унга сотган нарсасини ундан такрор сотиб олади, чунки бир киши бир вақтнинг ўзида ҳам насиба ажратган, ҳам насибаланган бўла олмайди. Ҳиссалашилган даврда ўртадаги пулларда тафовут бўлиб қолса, у ҳолда вақф қилган кишига вақф моли

баробарида пул берилиши мумкин эмас, лекин вақф қилган инсон ушбу тафовутни бартараф этиш учун пул бераётган бўлса, бу жоиз бўлиб, гўёки бу ҳолатда берилган сумма миқдорида мол сотиб олинган ҳисобланади.

Мулкни вақф қилаётган вақтда вақф қилувчи шарт қуйса ҳам, қуймаса ҳам мутавалли (иш бошқарувчи, яъни вақф мулкани бошқарувчи) вақф молини манфаат берувчи, маҳсулдор ҳолда сақлаши ўз-ўзидан шарт бўлади. Чунки, вақфдан асосий мақсад, вақф фойдасининг давомий ҳолда қўлланишидир. Маҳсулдор бўлмаган мол фойдасининг давомий бўлиши эса, турган гапки, мумкин эмас. Ушбу эътибор билан вақфни маъмурий (обод, манфаатли, маҳсулдор) ҳолга келтирилиш шарти ўз-ўзидан майдонга келади, Ўлимидан сўнг фақирларга ўтиши шарти билан маълум бир кишига қилинган вақф учун керакли сарфлар, масъул ҳисобланмиш кимса томонидан қопланади. Уни ҳаёти давомида бу ҳолат сақланиб қолиб, ундан фақат вақфнинг эски ҳолатини сақлаб қоладиган даражада харажат олинади, холос.

Вақт ўтиши натижасида вақф моли эскирган ёки қулаган бўлса, у фойдаланадиган даражадаги ҳолатга келтириб қўйилади. Чунки, вақф молининг фойдаси (яъни тушум) номига вақф қилинган кимсага тегишли бўлган, шу жиҳатдан ҳам ундан ушбу бинони тузатиб қуйишга етадиган маблағ сўралади, ортиқча талаб қилишлик эса шаръан мумкин эмас. Вақф қилинган бинодан тушган фойда эса унинг ҳақи ҳисобланиб, унинг розилигисиз бошқа мақсадларда ишлатиб бўлмайди. Энди вақф бир кимсанинг номига эмас, фақирлар номига қилинган бўлса, у ҳолда айрим фақиҳларнинг сўзларига кўра, уларнинг розиликлари бўлмаса ҳам тушумдан ушбу бинонинг манфаатдорлигини қайта тиклаш учун олиб ишлатилади. Агар бир киши уйини унда фарзандининг яшашини шарт қилиб вақф этса, у ҳолда ушбу уйни маъмурчилигига уйда яшовчи киши масъул бўлади. Аммо уйда яшовчи киши ўз ҳуқуқидан фойдаланиб, буни рад этса ёки у фақир бўлиб, ушбу уйни тузатишга қурби етмаса, бу ҳолда қози вақф қилинган мулкни сақлаб қолиш мажбуриятини тушуниб етган ҳолда ушбу уйни ижарага қўяди, ижарадан тушган маблағга эса уни таъмирлайди, сўнг уйни

номига вақф қилинган кишига қайтаради. Шу тариқа вақф қилинганнинг ва яшовчининг ҳуқуқлари сақланган бўлади. Нима учун қози уйни ижарага берганлигига келсак, унда яшовчи киши, гарчи вақф қилиб кетган инсоннинг фарзанди бўлсада, уй унинг том маънодаги мулки ҳисобланмаганлиги учун фарзанд уни бировга ижарага беришга ҳуқуқи йўқ. Мана шу боисдан ҳам бу масалани қози ҳал этади. Вақф мулки мусулмон қонунчилигида дахлсиз ҳисобланади.

Мусулмон ҳуқуқшунослари вақф масаласида энг майда деталларга ҳам эътибор беришган. Мисол учун “Ҳидоя” матнида келган: “Вақфнинг эски қурилма ва майда-чуйда қурилиш аслаҳаларини қози вақфни таъмирида қўллайди. Агар ушбу ашёларга эҳтиёж бўлмаса, уларни келаси таъмир вақтигача сақлаб қўяди”, деган ибора сўзимизга далил бўла олади. Мусулмон ҳуқуқшунослари фикрига, агар бузилган иморатнинг (яъни вақф қилинган) қурилиш моллари уни тузатишга ярамаса, уларнинг ўзини сотиб, ўша пулга таъмир учун ярайдиган ашёлар сотиб олинади. Ушбу эски қурилиш моллари вақф қилинганлар орасида тақсимланишига йўл қўйилмайди, чунки бу вақф қилинган мулкнинг бир бўлаги бўлганлиги учун унда вақф қилинганларнинг ҳақлари йўқ. Уларнинг фақат вақф фойдасида ҳақлари бор, холос, Вақф асли Аллоҳга оид бўлганлиги учун бу ҳолатда уларга фақат вақф фойдасидан берилади. Ханафий мазҳаби тарафдорлари вақф фойдаси ҳақида ҳам бир қанча фикрларни билдирганлар: агар вақф қилган кимса вақфнинг фойдасини ўзига тахсис (тааллуқли) қилса ёки мутаваллийликни бўйнига олса, бу Абу Юсуфга жоиздир, Имом Муҳаммад эса қиёсга кўра мумкин эмас, дейдилар. Бунга, Ханафий мазҳабида кўзга кўринган машҳур фақиҳ Ҳилол ар-Розий ибн Яҳё ал-Басарий ҳам қўшилганлар. Аслида бу ихтилофли масаладир, Машҳур икки Имом ўз сўзларини қуйидагича асосламоқчи бўлганлар:

Имом Муҳаммад: “Вақф, илгари айтганимиздек, бошқа кимсанинг мулкига ўтиши туфайли молни ўз ихтиёри ила беришлиқдир. Ҳолбуки шундоқ экан, вақф қилувчи вақф моли баъзисининг ёки ҳаммасининг

фойдасини ўзига хос бўлишини шарт қиладиган бўлса, у ҳолатда бу вақф бекор ҳисобланади, Чунки киши ўз молини ўзига бериши, бу ақл кўтарадиган иш эмас”, дейдилар.

Имом Абу Юсуф эса: Пайғамбаримиз (САВ) ўз садақаларидан еганлари ҳақидаги ривоятга таянганлар. Абу Юсуфга кўра, киши шарт қўйишлик сурати ила ўз садақасидан ейиши мумкин, чунки Абу Юсуф вақф ҳақида: “Вақф, бу мулкни савоб ҳосил қилишлик учун Аллоҳга бағишлашдир”. Шу тарзда вақф қилган инсон Аллоҳга оид бўлган молни ўзлаштирган ҳисобланиб, юқорида келтирилганидек, ўз молини ўзига берган дейилмайди. Масалан: бир карвонсаройни ёки ўз ерининг бир қисмини қабристон учун вақф қилар экан, мазкур карвонсаройга қатнаши ёки омбор сувидан ишлатиши ёки ўлиги ушбу мазорга кўмилишини шарт қилиши жоиз бўлгани кабидир, Айни вақтда вақфдан кўзда тутилган мақсад савоб — кишини ўз нафсига сарф қилиши билан ҳам эришилади. Расулulloҳ (САВ) бу ҳақда: “Кишини ўз нафсига харожат қилиши ҳам садақадир”, деганлар. Яна Абу Юсуфнинг фикрига кўра вақф қилган киши истаган вақтида вақф қилган ерини бошқа бир ер билан алмаштиришни шарт қилишга ҳақлидир. Имом Муҳаммад бу фикрга эътироз билдириб, бу ҳолатда “вақф жоиз, лекин шarti ботил” деган.

Агар вақф қилувчи ўзи учун давр ичида ихтиёр олиб, шу уч кун ичида воз кечишликни шарт қилган бўлса, Абу Юсуфга кўра, вақф ҳам, шарт ҳам жоиз ҳисобланса, Имом Муҳаммадга кўра, вақф ботилдир, Ҳилол ар-Розий: “Баъзи фақиҳлар вақф қилувчи мутаваллийликнинг ўзига тааллуқли бўлишини шарт қилса, бу вазифа уники бўлади, агар бу мазмундаги шарт булмаса, вақф қилувчи мутаваллий бўла олмайди”, деб фикр билдирган, деганлар. Таниқли фақиҳ олимлар бу сўз Имом Муҳаммадга тегишли бўлса керак, чунки Имом Муҳаммад фикрига кўра, вақф саҳиҳ бўлишлиги учун вақф қилувчи мулкни мутаваллига топшириши шарт эди, деганлар, Бу ҳолатда эса вақф қилувчи вақф молини таслим қилганидан сўнг у молга ўзи бошқарувчилик қила олмайди. Вақфнинг мутаваллийлигини ўзига шарт

қилган киши ишончли шахс бўлмаса, фақирларнинг ҳаққини асраш мақсадида қози ундан мутаваллийликни олиб қўйиши мумкин. Агар васий (марҳум томонидан ишонч билдирилиб, фарзандларига раҳнамо қилиб васият қилинган шахс) ҳам ишончли шахс деб эътироф этилмаса, қози уни ҳам бу ишдан озод этишга ҳақли. Вақф этиш чоғида вақф этувчи ўзини на султоннинг ва на қозининг амри билан мутаваллийликдан озод қилмаслик шартини қўйса, бу шарт мусулмон ҳуқуқи меъёрларига зид бўлгани учун бекор қилинади.

II БОБ. “ҲИДОЯ”ДА МУЛК ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ ВА ОБЪЕКТЛАРИ.

2.1. “Ҳидоя” бўйича мулкдорлар ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати

Қайд этиш лозимки, “Ҳидоя” да мулк субъектларига бағишланган алоҳида китоб бўлмаса-да, биз, турли шартномаларда келтирилган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, мулкдорларнинг ҳуқуқий ҳолатини очиб бериш ва миллий қонунчилигимиз билан ўзаро боғлиқлигини ва фарқларини кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари (муомалот) батафсил тартибга солинади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъекти жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Шариат юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини алоҳида тарзда кўриб чиқмайди. Жисмоний шахслар томонидан қилинган фуқаролик–ҳуқуқий ҳаракат қонуний (ҳалол) ва йўл қўйилган (жоиз) ёки қонунсиз, йўл қўйилмаган (ҳаром) бўлиши мумкин. Ҳаракат, шунингдек, шариат нуқтаи назаридан мақтовга лойиқ (мустаҳиб) ва танбеҳли (макрух), мажбурий ва мажбурий бўлмаган каби турларга бўлинади.

Жисмоний шахсларнинг лаёқатлигига жинси, табақаси, мулкӣ аҳволи, айниқса эътиқоди таъсир этади. Тўлиқ даражадаги ҳуқуқ лаёқатига ва муомала лаёқатига мулкдор мусулмон эркак кишилар, ҳукмрон табақа вакиллари эга бўлган. Ҳуқуқий лаёқат туғилишдан бошлаб, мерос масалаларида эса туғилмасдан ҳам аввал вужудга келган ва ўлим билан ёки бедарак йўқолиш билан тугаган. Ёш болалар, 15 ёшга тўлмаган вояга этмаганлар, шунингдек, руҳий касаллар ва ақли заифлар муомала лаёқатига эга эмас, деб ҳисобланган.

“Ҳидоя”да ёзилишича, муомала лаёқати эркакларда ўн саккиз ёшдан, аёлларда эса ўн етти ёш деб саналади. Айтиш жоизки, мусулмон ҳуқуқига кўра, муомала лаёқати ва жинсий етуклик бир хил маъно касб этади. Абу Ҳанифанинг шогирдлари наздларида, аёл ва эркак муомала лаёқатига ўн беш

ёшида эга бўладилар. Абу Ҳанифага кўра, эса, эркаклар ўн тўққиз ёшда муомала лаёқатига эга бўладилар. Айтиш жоизки, агар эркак ва аёл ўзини муомалага лаёқатли ва балоғат ёшига етган, деб эълон қилса, уларни гапларига ишониш даркор. Ва албатта, улар муомала лаёқатига эга шахслар сифатида, умумий қонун қоидаларга риоя этишлари мумкин бўлади⁵⁹. Кўриб турганимиздек, мулк ҳукуки субъектларининг ҳуқуқ ва муомала лаёқатида бир қанча ўхшаш тарафлари ҳам мавжуд. Масалан, субъектларнинг ҳуқуқ лаёқати туғилганидан пайдо бўлиши, ёки, мерос ҳукуки боланинг туғилмасидан вужудга келиши бизнинг миллий қонунчилигимизда ҳам акс этган. Аммо, эркак ва аёлларнинг муомала лаёқатига эга бўлиш ёши ҳақида бир қанча фақиҳларнинг фикри ҳар хил бўлсада, умумий тўхтамга келганда, ўн саккиз ёш сифатида қабул қилинган.

Айтиш жоизки, “Ҳидоя”да, балоғат ёшига етмаган, ақли заиф ва кулларнинг субъект сифатида ҳуқуқий ҳолати ҳақида алоҳида китоб ажратилган бўлиб, “Китоб ул-Ҳажр” деб номланган. Ушбу китобда ёзилишича, муомала лаёқати чекланганлар қаторига: вояга етмаган шахслар, куллар ва ақли заифлар кирганлар. Вояга етмаган шахсларнинг мулкӣ муносабатларга кириши учун, уларга васий бўлган шахснинг розилиги керак бўлади ва шундагина уларнинг ҳуқуқий ҳаракатлари қонуний деб эътироф этилади. Кулларни мулкӣ муносабатларга киришиши учун, уларнинг хўжайинларини розилиги керак бўлган. Ақли заифларнинг ҳар қандай муносабатда иштирок этиши ноқонуний саналган.⁶⁰

Ислом ҳуқуқшунослигида ҳомийлар уч гуруҳдан бирига мансуб бўладилар:

- 1) табиий ҳомийлар, улар қариндошлиги жиҳатидан валийлар дейилиб, уларга ота ва бобо киради;
- 2) васиятга кўра тайинланган ҳомийлар, яъни васийлар;
- 3) ҳукумат томонидан тайинланган ҳомийлар, яъни қайюмлар.

⁵⁹ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. -М.: Волтерс Клувер, 2008. - 291 с.

⁶⁰ Ўша китоб. Стр.282

Ота ва бободан иборат табиий ҳомийлар ҳеч ким томонидан тайинланмайдилар ва ҳомий деб тасдиқланмайдилар. Уларга бундай тавсиянинг кераги йўқ. Улар ўз фарзандларига оталиклари сабабли ҳомийлик қилишга тўра ҳақлидирлар.

Васият орқали тайинланиш ҳуқукидан фақат ота ва боболар фойдаланишлари мумкин. Абу Ҳанифанинг фикрига кўра, ота ва бободан ташқари, яқин қариндошлар ҳам вояга етмаган болалар учун васият орқали ҳомий тайинлаш ҳуқуқига эгадирлар.⁶¹ Шиа оқими намоёндаларининг фикрига кўра, васият орқали ҳомий тайинлаш ҳуқукидан фақат ота боболар фойдаланиб, бошқа қариндошлар, ҳатто, она ҳам бу ҳуқуқдан маҳрум.⁶² Истисно тариқасида, она бирор инсоннинг ўз болаларига васият орқали ҳомий қилиб тайинланган тақдирда, мазкур ҳомий болаларга қолдирилган мол-мулкнинг фақат 3/1 қисмини тассаруф этиши мумкин.⁶³

Балоғатга етмаган болаларга ғамхўрлик қиладиган валийлари бўлмаган ҳолатларда ҳоким уларга ҳомийлик қилиш учун қайюм тайинлайди.

“Ҳидоя”да ёзилишича, вояга етмаган шахслар ёки қуллар олди -сотди муносабатларига киришган бўлсалар ва бирон бир нарса харид қилмоқчи ёки сотмоқчи бўлсалар, бундай ҳолларда васий ёки ҳомийнинг розилиги талаб қилинади. Бу ерда ёзилишича, васий ўз қарамоғида бўлган шахснинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилган ҳолда, унга ҳар томонлама фойдали бўладиган муносабатларга розилик бериши даркор бўлган. Ва албатта, ушбу муносабатларнинг мазмун моҳиятини вояга етмаган шахсга тушунтириши керак бўлган.⁶⁴

Кўриб турганимиздек, ҳар қандай ҳолатда ҳам, мулкдор ким бўлишидан қатъи назар, хоҳ вояга етмаган шахс бўлсин, хоҳ ақли заиф, уларнинг мулк ҳуқуқлари шариат томонидан ҳар доим ҳимоя қилиб келинган.

⁶¹ Қаранг: Торнау Н. Изложение начал мусульманского права. -СПб, 1850. -С.216.

⁶² Ўша китоб.-277-б.

⁶³ Ўша асар.-279-б.

⁶⁴ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарии мусульманского права. В 2 ч. -М.: Волтерс Клувер, 2008. - 283 с.

Шуни инобатга олган ҳолда, айтиш жоизки, ҳоким қуйидаги ҳолатларда васийларни алмаштириши шарт:

1) васий етимларни ёки балоғатга етмаган болаларнинг номига қолдирилган мулкни тасарруф қилиш чоғида хиёнатга қўл урганида;

2) айрим шахслар ақлий, жисмоний заифлиги жиҳатидан мол-мулкни бошқара олмаган ҳолатларда, то ўзлари соғаймагунича ёки муомала лаёқатига эга бўлмагунларича, ҳоким томонидан қайюмлар тайинланиши мумкин.

Бизга маълумки, амалдаги Оила кодексига кўра(173-193моддалар) васийлик ва ҳомийликка тайинланадиган шахсларга бир қанча талаблар қўйилган бўлиб, ушбу талабларга жавоб берган шахсларгина васий ва ҳомий этиб тайинланишлари мумкин. Ислом ҳуқуқига кўра ҳам, ҳомийлар муомалага лаёқатли, ислом динига эътиқод қилувчи ҳамда инсонлар орасида адолатлилиги ва софдиллиги билан танилган бўлиши шарт.

Қуллар ислом динида ҳуқуқ субъекти ҳисоблансаларда, васийлик ва қайюлик қилишга ўз ҳожаларини рухсатини олишлари шарт бўлган.

Ҳомийларнинг жавобгарлиги қуйидагиларда намоён бўлади:

1) васият орқали ҳомий тайинлашда икки нафар мусулмон эркак киши гувоҳ бўлиши ва ёзма ҳужжатга ўз гувоҳликларининг тасдиғи сифатида имзо чекишлари шарт. Мазкур ҳолатда аёл кишининг гувоҳлиги қабул қилинмайди;

2) ҳомий қилиб тайинланган шахслар мазкур ишга ўз розилиklarини очик ойдин билдириб қўйишлари шарт. Улар фақатгина васият қолдираётган шахс тирик чоғидагина ҳомийлигини рад қила олиши мумкин. Васият эгаси дунёдан ўтганидан сўнг мазкур мажбуриятдан воз кечиb бўлмайди.

3) қайюм қилиб тайинланган шахс ишдан воз кеча олмайди;

4) бир кишига нисбатан иккита ҳомий тайинланган вақтда, улар ҳар бир ишни келишилган ҳолда амалга оширишлари шарт;

5) ҳомий бир ўзи қийналиб бошқара олмаган ҳолатларда ҳоким ёки қозининг буйруғига кўра унга ёрдамчи тайинланади;

6) ҳокимнинг ёки бош қозининг рухсатисиз ҳомий шахс ўз мажбуриятларини ўзга бир шахсга топшира олмайди;

7) ҳомий шахс мулкка нисбатан қарамоғида эҳтиёкорлик ва адолат билан муносабатда бўлиши лозим. Агар унинг совуққонлиги, бепарволиги оқибатида ёки айби билан қарамоғидаги мулкка зарар, талафот етса, қози уни моддий жавобгарликка тортади;

8) Имом Абу Ҳанифа ва шиа оқими мазҳаблари вакилларининг фикрига кўра, ҳомий шахс қайтариб бериш шарти билан қарамоғидаги мулкдан қарзларни тўлаши ёки тирикчилиги учун олиб ишлатиши мумкин.

9) ҳомийларга меҳнатлари ва мажбуриятлари учун муайян маош, мукофот, иш ҳаққи белгиланмаган. Улар асосан савоб учун, холис ухровий ажр⁶⁵ учун ҳомийлик қиладилар.

10) ҳомийларнинг устидан қозилар назорат олиб борадилар;

11) ҳомийнинг қарамоғида бўлган ўсмир балоғат ёшига етгач ўз ҳомийсидан ўзининг мол-мулки бўйича қилган тасарруфлари юзасидан ҳисобот беришини талаб қилишга ҳақли. Абу Ҳанифанинг фикрига кўра, мазкур ҳисобот юзасидан низо чиққан вақтда ҳомий сўзининг тасдиғи сифатида қасам ичиши етарлидир.

Юқоридагиларни кўриб чиққан ҳолда, шуни айтиш мумкинки, “Ҳидоя”да ва амалдаги фуқаролик ва оила кодексларининг моддалари ўртасида бир қанча боғлиқликларни кўрамиз. Буларга, васий ва ҳомийларга талаб қўйилиши, вояга етмаган шахснинг мулккий ҳуқуқлари ва улардан келадиган фойда ҳар доим биринчи ўринда эканлиги, ёки, васийларнинг ҳаракатлари юқори турувчи органлар томонидан назорат қилиниши кабиларни мисол сифатида келтирсак бўлади. Умуман олганда, “Ҳидоя”да ва мусулмон ҳуқуқида мулкдорларнинг ҳуқуқий ҳолати миллий қонунчилигимиз билан ўзаро ўхшаш тарафлари кўплиги билан характерланади. Энг асосийси, ҳар иккаласида ҳам, мулк ҳуқуқи ва

⁶⁵ Охирида бериладиган мукофот

мулкдорларнинг ҳуқуқий ҳолати муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва қонунлар билан ҳимоя қилинганлигидадир.

Маълумки, амалдаги ФКнинг 168-моддасида, мулк ҳуқуқи субъектлари, уларнинг ҳуқуқий ҳолати белгилаб ўтилган. Фуқаролар, юридик шахслар ва давлат мулк ҳуқуқининг субъектларидир.

Мол-мулк мулк ҳуқуқи асосида бир шахсга ёки икки ва ундан ортиқ шахсларга қарашли бўлиши мумкин.

Мол-мулк фуқаро, юридик шахс ёки давлатнинг мулки бўлишига қараб мулк ҳуқуқини, мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш ҳуқуқини вужудга келтириш ва бекор қилиш хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Юқорида айтилганидек, мулк ҳуқуқининг субъектларидан бири бу фуқаролардир. Фуқаро мулки хусусий мулкнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, мулкнинг бошқа турлари нисбатан қуйидаги афзалликларга эга:

1. Мулкдор ҳар доим конкрет шахс бўлади;
2. Мулкдор мулкка нисбатан энг яқин бўлади ва шу сабабли ҳам унга таъсир қилишда қатор устунликларга эга;
3. Бинобарин, бундай мол-мулк ташмачилик, ўғрилиқ, хўжасизликнинг қурбони бўлиш эҳтимолидан узоқдир.

Айтиш жоизки, фуқароларга қарашли мол-мулк оила мулки кўринишида ҳам бўлиши мумкин. Оила – кишиларни бир-бирлари билан қон-қариндошлик ёки никоҳ асосида биргаликда яшаб, умумий хўжалик юритувчи уюшмасидир.

Юридик шахслар эса, мулк ҳуқуқининг субъекти сифатида қуйидаги турларга бўлинади: а) маҳалла мулки; б) кооператив мулк; в) жамоа корхоналарининг мулки; г) ижара корхонасининг мулки; д) хусусий корхоналар мулки; е)хўжалик ширкати ва жамияти мулки; з) жамоат бирлашмаларининг мулки; и) диний ташкилотларнинг мулки.

Маҳалла ижтимоий ўз-ўзини бошқаришнинг бошланғич бўғини ҳисобланади. Маҳалла мулки қуйидаги маблағлардан шаклланади:

–маҳалла аҳолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ва уларнинг умумий даромадлари;

–фуқаролар ва юридик шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, хайр-эҳсонлари;

–халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан белгиланган тартибда ажратилган бюджет маблағлари;

–шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлар⁶⁶.

Маҳаллада истиқомат қилувчи аҳоли томонидан сайлаб қўйилган органлар маҳалла мулкнинг субъекти ҳисобланади. Маҳалла мулкнинг тайинланишидан мақсад, турли маросимлар, тадбирлар, шунингдек кам таъминланган оилаларга нисбатан моддий ёрдам бериш ҳисобланади. Шу билан бирга, ушбу органлар ўз мулки бўлган объектларни вақтинчалик ёки доимий фойдаланиш учун юридик ва жисмоний шахсларга беришга, ижарага топширишга, ўз тасарруфидан чиқаришга, қонун ҳужжатларига мувофиқ мазкур мулк билан боғлиқ бошқа битимлар тузишга ҳақлидир.

Кооператив мулк хўжаликни биргаликда юритиш ёки бошқа фаолият билан шуғулланиш учун аъзолик асосида ихтиёрий бир-лашган фуқароларнинг биргаликдаги мулкдир. Кооператив мулк ўз таркиби бўйича унинг аъзолари мол-мулкни умумлаштириш, хўжа-лик фаолиятини юритиш асосида олинган даромадлар ва ҳоказо-лардан ташкил топади. Кооператив тугатилган тақдирда бюджет, банклар ва бошқа қарз берувчилар билан ҳисоб-китоблар қилинга-нидан кейин қолган мол-мулк кооператив аъзолари ўртасида тақ-симланади⁶⁷.

Ижарага олинган корхона мулки таркибига асосан ишлаб чиқарилган маҳсулотдан олинган даромад ва бошқалар киради. Корхонанинг бошқарув органи мулк ҳуқуқини амалга оширувчи субъект ҳисобланади. Бундай мақомдаги корхоналар мулки билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон

⁶⁶ Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистон Республикасининг янги қонунлари. 21-сон. -Т.: Адолат. 1999. 129-б.

⁶⁷ Ўзбекистон Республикасининг Мулкчилик тўғрисидаги қонуни. Ўзбекистон Республикасининг қонун ва фармонлари. -Т.: Ўзбекистон. 1992. 13-б.

Республикасининг, Мулкчилик, Ижара⁶⁸ тўғрисидаги қонунларида мустақамланган.

Жамоа корхонасининг мулки давлат корхонасининг бутун мол-мулки меҳнат жамоаси аъзолари томонидан сотиб олиш ёки бошқача усуллар билан қўлга киритилган тақдирда вужудга келади. Унинг таркибига, шунингдек ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, олин-ган даромад ва бошқалар ҳам киради.

Мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот хусу-сий корхона деб эътироф этилади. Хусусий корхона ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлади ва ўз номидан мулкрий ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириши мумкин. Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради. Хусусий корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда хусусий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига муво-фик субсидиар жавобгар бўлади.

Хусусий корхонанинг устав фонди бўлинмасдир ва уни мулкдорнинг ўзи белгилайди. Пул, қимматли қоҳозлар, пул билан баҳоланадиган бошқа мол-мулк ёки мулкрий ҳуқуқлар ёхуд бошқа шахсга бериладиган ўзга ҳуқуқлар хусусий корхонанинг устав фон-дига қўшиладиган ҳисса бўлиши мумкин. Мулкдор хусусий корхона-нинг устав фондига ўзи киритадиган мол-мулкни мустақил баҳолай-ди. Агар хусусий корхонанинг устав фонди шакллантирилаётганда мулкдор ўз оила аъзоларининг умумий (улушли ёки биргаликдаги) мулки ҳисобланган мол-мулкни корхонага бераётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган рози-лик олиш талаб этилади. Хусусий корхонанинг устав фондини кўпайтириш ва камайитириш мулкдорнинг қарорига кўра хусусий корхонанинг уставига ўзгартишлар киритиш йўли билан амалга оширилади.

⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. 1-сон. 45-модда.

Агар иккинчи молия йилининг ва шундан кейинги ҳар бир молия йилининг якунида хусусий корхона соф активларининг қиймати унинг устав фондидан кам эканлиги маълум бўлиб қолса, хусусий корхона ўз устав фондини ўзининг соф активлари қийматидан ошмайдиган миқдорда камайтириши шарт.

Хусусий корхона соф активларининг қиймати қонун ҳужжат-ларида белгиланган тартибда аниқланади. Хусусий корхона мулкдо-ри хусусий корхонанинг пул маблағларини ҳамда бошқа мол-мулки-ни тасарруф этади. Мулкдор хусусий корхонанинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан кейин қолган фойдасидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш, хусусий корхонага тегишли мол-мулкни бошқа шахсга бериш, ижарага бериш, гаровга қўйиш, бошқа юридик шахсларнинг устав фондига ҳисса сифатида киритиш ёки ушбу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Хусусий корхонанинг мол-мулки национализация қилинмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Хусусий корхонанинг мол-мулки реквизиция қилинмайди, хусусий корхонанинг мулкдорига реквизиция қилинаётган мол-мулкнинг бозор қийматига муодил компенсацияси тўланадиган табиий офат-лар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар ва фавқулодда тусдаги бошқа ҳолатлар бундан мустасно⁶⁹.

Хўжалик ширкати ва жамиятларининг мулки юридик шахс ҳисобланган хўжалик ширкати ва жамиятининг мулки қатнашчиларнинг қўшган ҳиссаси ҳисобидан, хўжалик фаолияти натижасида олинган ҳамда қонунда ман этилмаган бошқа асосларда улар томонидан қўлга киритилган мол-мулкдан ҳосил бўлади.

Хўжалик ширкатларининг мол-мулки ФК ва «Хўжалик ширкат-лари тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган. Хўжалик ширкат-ларининг мол-мулкининг дастлабки асоси унинг устав фондида ўз ифодасини топади.

⁶⁹ Ўзбекистон Республикасининг Хусусий корхоналар тўғрисидаги қонуни. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 йил 3-сон, 28-модда.

Чунки ширкат иштирокчилари (таъсисчилари) ширкатга аъзо бўлиб кираётганда қўшган улушларининг номинал қийматидан таркиб топади. Ширкат устав фондининг миқдори ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги керак. Ширкат иштирокчисининг ширкат устав фондидаги улушининг миқ-дори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Ширкат ишти-рокчиси улушининг миқдори унинг улушининг номинал қиймати билан ширкат устав фондининг ўзаро нисбатига мувофиқ бўлиши керак. Ширкат иштирокчиси улушининг ҳақиқий қиймати ширкат соф активлари қийматининг унинг ширкат устав фондидаги улуши миқдорига мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади. Ширкат давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини ширкатнинг устав фондига киритиши шарт. Ҳиссанинг қолган қисми таъсис шартномасида кўрсатилган муддатда киритилиши лозим бўлиб, бу муддат ширкат давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги керак.

Пул, қимматли қоғозлар, бошқа ашёлар ёки мулкый ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар иштирокчиларнинг ширкат устав фондига қўшадиган ҳамда ширкатга қабул қилинадиган учинчи шахсларнинг ҳиссалари бўлиши мумкин. Ширкатнинг устав фондига пулсиз ҳиссасининг пул ҳисобидаги баҳоси ширкатнинг барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган ширкат иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан тасдиқланади.

Ширкатга тегишли мол-мулк унга устав фондига ҳисса сифатида фойдаланишга берилган муддат ўтгунига қадар мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган тақдирда, ширкатнинг мол-мулкни берган иштирокчиси ширкатнинг талабига биноан унга шундай мол-мулкдан шунга ўхшаш шароитларда қолган муддат мобайнида фойдаланганлик учун тўланадиган ҳаққа тенг пул товони тўлаши шарт. Пул товони ширкат томонидан уни

бериш талабномаси тақдим этилганидан эътиборан, агар ширкат иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан товон тўлашнинг бошқача тартиби белгиланган бўлмаса, бир ой ичида бир йўла тўланиши керак. Бундай қарор ширкатнинг устав фондига ҳисса сифатида мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини берган ва бу ҳуқуқ муддатидан илгари тугатилган ширкат иштирокчисининг овозини ҳисобга олма-ган ҳолда ширкат иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Ширкат иштирокчиси устав фондига ҳисса сифати-да ширкатга фойдаланиш учун бериб қўйган мол-мулкдан фойдала-ниш ҳуқуқининг муддатидан илгари тугатилганлиги учун ширкат иштирокчиси томонидан товон тўлашнинг бошқача тартиби таъсис шартномасида назарда тутилган бўлиши мумкин. Ширкатдан чиқа-рилган ёки ундан чиқиб кетган иштирокчи томонидан ширкатга устав фондига ҳисса сифатида фойдаланишга берилган мол-мулк, агар таъсис шартномасида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, у қанча муддатга берилган бўлса, шунча муддат давомида ширкатнинг фойдаланишида қолаверади.

Ўз ҳиссасини тўлиқ киритган ширкат иштирокчисига гувоҳнома берилади. Ширкат иштирокчиси қолган иштирокчиларнинг розилиги билан устав фондидаги ўз улушини ёки унинг бир қисмини ширкат-нинг бошқа иштирокчисига ёхуд учинчи шахсга беришга ҳақли. Улуш (улушнинг бир қисми) бошқа шахсга берилганда улушни (улушнинг бир қисмини) берган иштирокчининг ҳуқуқи тўлалигича ёки ҳуқуқнинг тегишли қисми унга ўтади. Иштирокчининг ўз қарз-лари бўйича ундирувни унинг ширкат устав фондидаги улушига қаратишга иштирокчининг бошқа мол-мулки қарзларини қоплаш учун етишмаган тақдирда фақат суднинг қарорига асосан йўл қўйи-лади. Бундай иштирокчининг кредиторлари ширкат мол-мулкининг устав фондидаги қарздорнинг улушига тўғри келадиган қисмини ундирувни ана шу мол-мулкка қаратиш мақсадида, ажратишни талаб қилишга ҳақлидирлар. Ширкат мол-мулкнинг ажратилиши лозим бўлган қисми ёки унинг қиймати

кредиторлар томонидан ажратиш тўғрисидаги талабнома тақдим этилган пайтдаги ҳолатга кўра тузилган баланс бўйича аниқланади.

Ширкат устав фондидаги иштирокчининг улушига тўғри келадиган мол-мулкка ундирувни қаратиш унинг ширкатдаги иштирокини тугатади. Ширкатнинг ўз тадбиркорлик фаолияти натижасида қўлга киритган барча мол-мулкларини ўз хоҳишларига кўра эгаллик қиладилар, фойдаланадилар ва уни тасарруф этадилар.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ хўжалик жамиятларининг масъулияти чекланган жамият, қўшимча масъулиятли жамият ва акциядорлик жамиятлари каби турлари мавжуд.

Масъулияти чекланган жамиятларда муассис – таъсисчи жамият-нинг хўжалик фаолияти натижаси учун устав фондига ўзи киритган пай бадали улуши миқдорида жавобгар бўлади. Хўжалик жамияти муассислари хўжалик жамиятлари фаолиятларида бевосита ишти-рок этишлари шарт эмас.

Жамият устав фонди унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматларидан таркиб топади. Жамият устав фондининг миқдо-ри жамиятни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги лозим. Жамият иштирокчисининг жамият устав фондидаги улушининг миқ-дори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Жамият ишти-рокчиси улушининг миқдори унинг улуши номинал қиймати билан жамият устав фондининг нисбатига тенг бўлиши керак. Жамият иштирокчиси улушининг ҳақиқий қиймати жамият соф активлари қийматининг унинг улуши миқдорида мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади. Жамиятнинг устави билан жамият иштирокчиси улушининг энг юқори миқдори, шунингдек жамият иштирокчилари улушларининг нисбатини ўзгартириш имконияти чеклаб қўйилиши мумкин. Бундай чеклашлар жамиятнинг айрим иштирокчиларига нисбатан белгиланиши мумкин эмас. Кўрсатиб ўтилган қоидалар жамият таъсис этилаётганда унинг уставида назарда тутилиши, шунингдек жамият

иштирокчилари умумий йиғилишининг жамият барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган қарорига биноан жамиятнинг уставига киритилиши, ўзгартирилиши ва ундан чиқариб ташланиши мумкин.

Жамият давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида кўрсатилган жамият-нинг устав фондидаги ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини киритиши шарт. Жамиятнинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида белгиланган ва жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб бир йилдан ошмайдиган муддат мобайнида жамиятнинг устав фондига ўз ҳиссасини тўлиқ киритиши керак. Жамиятнинг иштирокчиси томонидан ҳиссанинг тўлиқ киритилганлиги жамият иштирокчисига бериладиган гувоҳнома билан тасдиқланади.

Пул, қимматли қоғозлар, ўзга ашёлар ёки мулкӣ ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар жамиятнинг устав фондига қўшиладиган ҳиссалар бўлиши мумкин. Жамиятнинг иштирокчилари ва жамиятга қабул қилинадиган учинчи шахслар томонидан жамиятнинг устав фондига қўшиладиган пулсиз ҳиссаларнинг пул баҳоси жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг жамиятнинг барча иштирокчилари томонидан бир овоздан қабул қилинадиган қарори билан тасдиқланади.

Устав фондига ҳисса сифатида жамиятга фойдаланиш учун берилган мол-мулкнинг муддат ўтгунга қадар ушбу мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи тугатилган тақдирда, жамиятнинг мол-мулкни берган иштирокчиси жамиятнинг талабига биноан унга шундай мол-мулкдан шунга ўхшаш шароитларда қолган муддат мобайнида фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақиға тенг пул товони тўлаши шарт. Пул товони жамият томонидан уни бериш талабномаси тақдим этилганидан эътиборан агар жамият иштирокчилари умумий йиғилишининг қарори билан тоvon тўлашнинг бошқача тартиби белгиланган бўлмаса, бир ой ичида бир йўла тўланиши керак. Бундай қарор жамиятнинг устав фондига ҳисса сифатида мол-мулкдан

фойдаланиш ҳуқуқини берган ва бу ҳуқуқ муддатидан илгари тугатилган жамият иштирокчисининг овозини ҳисобга олмаган ҳолда жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Таъсис ҳужжатларида жамият иштирокчиси томонидан устав фондига ҳисса сифатида жамиятга фойдаланиш учун берилган мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг муддатидан илгари тугатилганлиги учун жамият иштирокчиси томонидан товон тўлашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлиши мумкин. Жамиятдан чиқарилган ёки ундан чиқиб кетган иштирокчи томонидан жамиятнинг устав фондига ҳисса тариқасида фойдаланиш учун берилган мол-мулк, агар таъсис ҳужжатида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, у қанча муддатга берилган бўлса, шунча муддат давомида жамият фойдаланишида қолаверади.

Жамият устав фондини жамиятнинг мол-мулки ҳисобига кўпайтириш тўғрисидаги қарор бундай қарор қабул қилинган йилдан олдинги йил учун жамиятнинг бухгалтерия ҳисоботи маълумотлари асосидагина қабул қилиниши мумкин. Жамият устав фонди жамиятнинг мол-мулки ҳисобига кўпайтириладиган сумма жамият соф активларининг қиймати билан устав фонди ҳамда заҳира фонди суммаси ўртасидаги фарқдан ортиқ бўлмаслиги керак. Жамиятнинг устав фонди кўпайтирилганда жамият барча иштирокчилари улушларининг миқдорлари ўзгармаган ҳолда улар улушларининг номинал қиймати мутаносиб равишда кўпаяди.

Жамият йилнинг ҳар чорагида, ярим йилда бир марта ёки бир йилда бир марта ўзининг соф фойдасини жамият иштирокчилари ўртасида тақсимлаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақлидир. Жамиятнинг жамият иштирокчилари ўртасида тақсимланадиган фойдаси қисмини аниқлаш тўғрисидаги қарор жамият иштирокчи-ларининг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Жамият фойдасининг унинг иштирокчилари ўртасида тақсимлаш учун мўлжалланган қисми уларнинг жамият устав фондидаги улушларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Акциядорлик жамиятлари ўз устав фонди доирасида, унинг қийматига тенг келадиган акциялар, яъни қимматли қоғозлар чиқаришга ҳақли. Айнан мазкур акция номинал қиймати доирасида унинг устав фонди шаклланади. Жамият иштирокчиларининг жамиятга киритган улушлари акция орқали расмийлаштирилади ва бу қимматли қоғоз келажакда жамият фойда кўрган тақдирда, акциядорларга дивидент олиш ҳуқуқини беради. Акция жамият умумий йиғилишида “бир акция – бир овоз” тамойилига асосланган ҳолда иштирок этиш ҳуқуқини ҳам беради.

Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунига (1996 йил⁷⁰ 26.04.) 1998 йил 29.08.даги қонунга киритилган қўшимча ва ўзгартишларда⁷¹, жамият давлат мулки негизида тузилганда корхонанинг (мол-мулкнинг) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланган бозор баҳоси жамият устав фондининг сумма-сини ташкил этиши белгиланди. Шунингдек, акциядорликка айлан-тирилаётган корхонанинг фонд бозоридаги фаолиятини рағбатлан-тириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фонд бозорини янада ривожлантириш ҳамда давлат мулки негизида ташкил этилган акциядорлик жамиятларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони⁷² қабул қилинди.

Акциядорлик жамиятлари очик ёки ёпиқ шаклда бўлиши мумкин. Акциялар эркин реализация қилинса очик, фақат махсус доирадаги шахслар (муассислар ва улар белгилаган шахслар) гагина тарқатилса, ёпиқ акциядорлик жамияти бўлади. Уларнинг устав фондининг энг кам миқдори қонун ҳужжатларида белгила-нади. “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 20-моддасига асосан, очик акциядорлик жамияти устав фондининг энг кам миқдори жамият давлат рўйхатидан ўтказилган санада Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича эллик минг АҚШ

⁷⁰ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. 5-6-сон. 61-модда.

⁷¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 9-сон. 181-модда.

⁷² /Халқ сўзи, 1998 йил 5 март сони.

долларига тенг бўлган суммадан кам бўлмаслиги, ёпиқ акциядорлик жамияти устав фондининг энг кам миқдори эса, жамият давлат рўйхатидан ўтказилган санада қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг икки юз баравари миқдоридан кам бўлмаслиги керак. Жамият устав фондининг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантиришнинг энг кўп муддати, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги лозим.

Жамоат бирлашмаларининг мулки жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, фахрийлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ижодий уюшмалари ва турли жамғармалар мол-мулкидан иборат.

Диний ташкилотларнинг мулкида бинолар, ишлаб чиқа-риш, ижтимоий ва хайрия аҳамиятига эга бўлган объектлар, ўз фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган пул маблағлари ва бошқа мол-мулклар бўлиши мумкин. Улар ўз мол-мулкларига амал-даги қонунлар доирасида эгалик қилади, фойдаланади ва тасарруф этади.

Давлат мулк ҳуқуқининг субъекти сифатида қуйидагича тавсифланади. Давлат мулкининг мулкдори, яъни субъекти умумэътироф этилган қоидага кўра, шу давлатнинг халқи ҳисобланади, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси мулкининг мулкдори ҳам Республика халқидир. Зеро, халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи сифатида ўзининг ушбу ҳуқуқини (яъни, мулк ҳуқуқини) давлат ҳокимиятига беради ва у орқали амалга оширади. Бу ҳолат давлатнинг мулкдорга тегишли барча ваколатлар – эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этишга эга бўлишини ҳамда давлат бу ваколатлардан омма манфаатлари йўлида фойдаланиши лозимлигини ифодалайди.

ФКнинг 214-моддаси 2-қисмига мувофиқ, Республика мулки бўлган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикиси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар

махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тасарруф қиладилар.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида оммавий (давлат) мулкнинг қуйидаги турлари мавжуд:

а) Ўзбекистон Республикаси мулки қуйидагилардир:

– давлатга мутлақ мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мол-мулк: ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар;

– давлат ҳокимияти ва бошқаруви республика органларининг мол-мулки, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблағлари, олтин захираси, давлатнинг валюта фонди ва бошқа фондлари республика мулки-дир; шунингдек, бошқа мулкӣ комплекслар, ўқув, илмӣ-тадқиқот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, башарти булар бюджет ёки давлатнинг ўзга маблағлари ҳисобидан яратилган ёки сотиб олинган бўлса, бошқа мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Республика Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, тасарруф қиладилар (ФК, 214-модда).

Республика мулки бўлган мол-мулк давлат юридик шахсларига ҳўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бирикти-риб қўйилиши мумкин.

“Ҳидоя” га кўра, мулк ҳуқуқининг субъектлари сирасига фуқаролар, жамоа(шерикчилик асосида вужудга келадиган муносабатлар) ва давлат кирган. Олдинги параграфларда айтиб ўтилганидек, фуқаролар мулк ҳуқуқнинг субъекти сифатида мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Бунда албатта, фуқароларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати муҳим роль ўйнаган. Фуқароларнинг ҳуқуқӣ ҳолати юзасидан етарли маълумот берилгани боис, мулк ҳуқуқининг бошқа субъектлари ҳақида сўз юритамиз.

Амалдаги қонунимизда, мулк ҳуқуқининг субъекти сифатида юридик шахслар ҳам келтириб ўтилган. Маълумки, хўжалик ширкатлари юридик шахсларнинг турларидан бири бўлиб ҳисобланади. Айтиш жоизки, “Ҳидоя” да “Ширкатлар ҳақида” деб номланган китоб (XIV) мавжуд. Ушбу китобда ширкатларнинг қай тарзда тузилиши, уларнинг ҳуқуқий ҳолати, мол мулкнинг тақсимланиши, фойданинг миқдори ва бошқалар келтириб ўтилган. Суръат Исҳоқовнинг таъкидлашича, “ширкат” арабча сўз бўлиб, луғатда “қўшиш” , “аралаштириш” деган мазмунни билдиради.⁷³ “Ҳидоя” да ёзилишича эса, “ширкат” атамаси, икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг умумий мақсадни қўзлаган ҳолда шерик бўлишини билдиради. Пайғамбаримиз даврларида бу ширкат шартномаси амалда бўлганлиги боис, у қонуний деб эътироф этилган. Шу ўринда биз, фикримизнинг далили сифатида, ҳадиси қуддусийдан исол келтирмоқчимиз. “Пайғамбаримиз дедилар: “Оллоҳ таоло айтди: Мен иккита шерикнинг учинчисиман, токи бир –бирларига хиёнат қилмагунларича, қачонки хиёнат қилсалар, уларнинг орасидан чиқаман”.⁷⁴

Умуман, ширкат икки ҳил турга бўлинган: мулк ширкати (ширкати-мулк) ва ақдлашув ширкати(ширкати-ақид). Агар икки ёки ундан ортиқ шахслар бир ашёнинг эгаси бўлиб ҳисоблансагина кучга киради. Ширкати - мулк ихтиёрий ва мажбурий тарзда келиб чиқади. Мулк ширкатининг ихтиёрий вужудга келиш асосларига қуйидаги ҳолатлар киради: икки шахс томонидан бирон бир ашёни сотиб олиш, совға сифатида олиш, ёки васият орқали олиш ҳолати бўлса; икки шахс томонида биргаликда душман давлатларни забт этишда мол-мулклар қўлга киритилса ва ҳоказо. Мулк ширкатининг мажбурий тарзда вужудга келиш асосларига эса қуйидагилар киради: қачонки, икки шахснинг мол-мулки шандай тарзда қўшилиб кетадики, уларни бир-биридан ажратиш иложсиз бўлса(масалан, буғдой

⁷³ Исхаков С.А. Ислоҳ фуқаролик ҳуқуқи асослари: Ўқув қўлланма.-Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005.-84 –бет.

⁷⁴ Аҳмад Иса Ошур. Ал-фикҳул муяссар фил муомалот(Фуқаролик ҳуқуқи бўйича енгил фикҳ). -Байрут, 1996.-35-38-б.

билан буғдойнинг аралашиб кетиши); икки шахс бир нарсани мерос тарзида олса. Бу турдаги ширкатда, ҳеч бир шерик ўзининг шерикдошидан розилик олмай, унинг мулкига нисбатан ҳеч бир ҳаракат содир эта олмаган. Чунки, уларнинг ҳар бири шеригининг мулкига нисбатан бегона деб эътироф этилган.⁷⁵

Аҳдлашув ширкати ҳақида гапирадиган бўлсак, бу шартнома таклиф ва қабул тарзида амалга оширилади. Масалан, биринчи шахс иккинчи шахсга: “Мен сени ушбу мулкимга шерик қиламан”, деб айтса, иккинчи шахс эса: “мен розиман” деб жавоб берса, бу шартнома амалга оширилган деб ҳисобланган.⁷⁶

Бурҳониддин Марғинович аҳдлашув ширкатининг ўзини ҳам қуйидаги тўртта турга бўлган.

Биринчиси - ширкат ул-иёнон, яни бир неча кишининг савдо қилш ниятида бир турли товарларни ўзаро ширкатга қўшишлари. Бунга ўғилларга отадан мерос бўлиб қолган, бўлиш имконияти бўлмаган мулкни ўғилларнинг ширкатга қўшиши, икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда сотиб олган, бўлинмас мулкларини ширкатга қўшишлари мисол бўлади.

Иккинчиси - ширкатул абдон вал аъмол, яъни касб хунар ва жисм бирлашган ширкат деб аталиб(мазкур ширкат турига фақат ҳанафий ва моликий мазҳабида руҳсат берилган, шофеъий мазҳабида ботил саналади), аслида у хунарамандчиликнинг биргаликдаги ширкатиدير. Ширкатнинг бу тури ҳозир кенг тарқалган, мисол учун бир неча уста уйнинг пойдеворидан охирги зийнатигача бажаришни ўз зиммаларига оладилар. Улар орасида усталар турли касб эгалари бўлиши мумкин.

Учинчиси - ширкатул-вужух, яъни мулк ва маблағлари ўзларида алоғида сақланган ҳолдаги ширкат бўлиб, унга кшра шерикларнинг ҳар қайсиси алоғида савдо билан шуғулланиб, кўрган фойдани ўртада тенг тақсим қилишга келишадилар.

⁷⁵ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. -М.: Волтерс Клувер, 2008. 502 стр.

⁷⁶ Ўша жойда.

Тўртинчиси-ширкат ал-муовиза, яъни икки томонлама тўловга асосланган шериклик. Унга кўра, бир неча шахс мулки ё маблағи билан ёки ҳеч нарсасиз, ҳар қайсинисининг корхонаси кўрган фойда ва зарарни ўзаро тенг тақсим қиладилар.⁷⁷

Умуман олганда, “Ҳидоя” га кўра, ширкат шартномасининг шартлари куйидагилардан иборат:

Биринчидан, томонларнинг ушбу шартнома юзасидан ийжоб ва қабулларининг мавжудлиги;

Иккинчидан, мазкур мажбуриятга кираётган томонлар шахсий мулкка эга бўлишлари;

Учинчидан, кўрилган фойда шариат рухсат берган, ҳалол ишлар юзасидан бўлиши шарт.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, “Ҳидоя” да ёзилишича, ўрмон, ўтлар ва овланган қуш гўштлари ширкат шартномасининг объекти деб ҳисобланмаган⁷⁸.

Ширкат шартномасининг тугатилишига, тарафларнинг биринчи талаби, ўлими, ақлдан озиши ёки диндан қайтиб, бошқа давлатнинг фуқаросига айланиши саба бўлиши мумкин деб белгиланган. Ширкат тугатилганидан сўнг, унинг барча мулклари, қарзлари ва фойдалари иштирокчилар ўртасида, уларнинг шахсий иштироки ёки вакили олдида тақсимланиши шарт этиб белгиланган.⁷⁹

Айтиш жоизки, мусулмон ҳуқуқига кўра, давлат мулки алоҳида институт сифатида ўрганилмаган. Маълумки, хирож ерлари(зиммийлардан тортиб олинган ерлар) ва ушр ерлари(яъни, закот солиғи тўланадиган ерлар) кўчмас мулкнинг турлари сифати давлат мулки сифатида эътироф этилиши мумкин. Р. Шарлнинг фикрига кўра, давлат мулкига эгасиз ерлар, ўлик ерлар ва шу қабила қирган. Ҳарбий юришлар оқибатида қўлга киритилган ерлар,

⁷⁷ Бурхониддин Марғиновий. Ҳидоя.2-жилд.-Қозон, 1905.-266-б.

⁷⁸ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. М.: Волтерс Клувер, 2008, 526-бет.

⁷⁹ Ўша китоб. 527-528-бет.

ислом кириб келигунигача топилган қазилмалар мусулмон оммасининг мулки сифатида эътироф этилган.⁸⁰

Қуйида биз, “Ҳидоя”да қаровсиз, ўлик ерлар, уларнинг ҳуқуқий ҳолати, мулкнинг кимга тегишли эканлиги каби ҳолатлар юзасидан сўз юритамиз. “Ҳидоя” га кўра, ўлик ерларни қайта ишлаш деб номланган китобда(XLV)⁸¹, ушбу турдаги ерларга мават деб ном берилган. Мават сўзига таъриф берадиган бўлсак, у шундай ер турики, ҳеч қанақа фойда келтирмайди. Қудурийнинг фикрига кўра, ҳеч қандай фойда келтирмайдиган, эгаси номаълум шахс бўлган, қишлоқдан ёки овуллардан анча узоқликда жойлашган ерларни мават деб аташган. Имом Муҳаммаднинг фикрига кўра эса, агар ернинг эгаси маълум бўлмаса, давлат мулки деб ҳисобланган. Аммо, агар ер эгаси маълум бўлиб қолса, келтирилган зарани қоплаши шарт бўлган. Ўлик ерларга ишлов берган шахс, ушбу ерга нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлган. Аммо, бу ҳуқуқни қўлга киритиш учун имомдан рухсат олиш керак бўлагн. Абу Ҳанифа, бу фикрнинг далили сифатида, пайғамбарнинг қуйидаги сўзларини келтирган: “Инсон учун, имом(қози) рухсат бермаган ишдан бошқа ҳаммаси ноқонуний саналади”, деб айтганлар. Ўлик ерга қайта ишлов берган шахсга, фақатгина шу ернинг бир гектарга яқин ер ўлчов бирлиги миқдорида солиқ солинган. Агар, бу ердан сув ўтадиган бўлса. Солиқнинг миқдори ортган. Агар, бирон шахс, ўлик ерни қайта ишлаш мақсадида қозидан рухсат сўраб олган бўлса-ю, уни уч йил мобайнида тегмаса, қози ушбу ерни бошқа шахсга ўтказиб юборган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, “Ҳидоя”да сувга бўлган ҳуқуқ ҳам мавжуд бўлиб, у бир қанча кўринишга эга бўлган. Масалан, дарёлар 3 ҳил турга бўлинган: 1) ҳеч кимга тегишли бўлмаган ва бўлинмаган дарёлар(Ефрат ва Йўлбарс дарёлари каби); 2) мулк ҳуқуқи объекти бўлган ва бўлинган дарёлар бўлса ҳам, кемалар қатнови амалга ошириладиган дарёлар; 3) мулк объекти бўлган ва

⁸⁰ Шарль Р. Мусульманское право = Le droit musulman/ Пер. С фр. М.: Иностр. Лит., Москва. - 1959. 90стр

⁸¹ Ўша китоб. 448-б.

бўлинадиган хусусий турдаги дарёларга бўлинган.⁸² Биринчи турдаги дарёлар ифлос бўлган тақдирда, оммавий хазина ҳисобига тозаланиши керак бўлган. Бундан келиб чиқадики, бизнинг фикримизча, эгаси маълум бўлмаган дарёлар давлат мулкига мисол бўла олади.

Кўриб турганимиздек, мулк ҳуқуқининг субъектлари каторида, асосан, оммавий мулк алоҳида аҳамият касб этади. “Ҳидоя” да, биринчи ўринда фуқаролар мулк ҳуқуқининг субъекти сифатида кўплаб шартномаларнинг иштирокчиси сифатида эътироф этилган бўлса, иккинчи ўринда мусулмон оммаси мулк муносабатларнинг субъекти сифатида алоҳида ўринга эга бўлганлиги яққол кўзга ташланади.

2.2. “Ҳидоя”да мулк ҳуқуқи объектларининг турларига умумий тавсиф

Айтиш жоизки, “Ҳидоя” асари бўйича мулк ҳуқуқи объекти бўлиб, миллий қонунчилигимизда белгиланган деярли барча турдаги ашёлар ва мулк шакллари хизмат қилиши мумкин. Гарчи, “Ҳидоя”да мулк ҳуқуқи объектларига алоҳида китоб ёки параграф ажратилмаган бўлсада, келтирилган шартномалар мисолида, улар ҳақида етарли маълумотга эга бўлишимиз мумкиндир.

Маълумки, мусулмон ҳуқуқида, мулк муносабатларнинг ҳар қандай тури шартномалар кўринишида бўлган. Мусулмон ҳуқуқида “уқудот” битим, шартнома, деган мазмунни билдиради. Ҳанафий мазҳабида кўра, шартнома икки ва ундан ортиқ кишининг ўзаро келишилган ҳолда муайян бир ҳаракатга бўлган муносабатидир. Мусулмон ҳуқуқи олимларининг фикрига кўра, шартнома объектига бир қанча талаблар қўйилади:

⁸² Маргинани Бурхануддин. Ҳидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. -М.: Волтерс Клувер, 2008. - С. 454-456.

Биринчидан, бировга эркин ўтиш хусусиятига эга бўлиши керак. Ҳаводаги қуш, чўккан кема, арқондан қочган чорва шартнома предмети бўла олмайди.

Иккинчидан, шартнома предмети муайян, аниқ нарса бўлиб, томонлар у ҳақда етарлича маълумотга эга бўлишлари керак;

Учинчидан, шартнома предмети нақд бўлиши керак; кейинчалик Ҳанафий мазҳаби олимлари салам савдосига кенг йўл очиб берганлар;

Тўртинчидан, шартноманинг предмети ва мақсади, шариат томонидан рухсат берилган нарса бўлиши керак бўлган.

Ҳанафий мазҳабининг фикрига кўра, ҳали мавжуд бўлмаган нарсанинг савдоси ботилдир (бекордир)⁸³. Масалан, бир дарахтнинг ҳеч кўрилмаган мевасини сотишга йўл қўйилмайди. Қўлга бериш (топшириш) имкони бўлмаган нарсани сотиш мумкин эмас. Масалан, дарёда ётган ва чиқариш мумкин бўлмаган қайиқнинг ва тутиб топшириш мумкин бўлмаган қочоқ ҳайвоннинг савдоси ман қилинган. Элда товар ҳисобланмайдиган, баҳоланиши мумкин бўлмайдиган молнинг савдоси тақиқланган. Ислолда қийматга эга бўлмаган мол эвазига сотиб олиш, шунингдек мавҳум нарсанинг савдоси фосид иш деб баҳоланади (бузилган нарса назарда тутиляпти). Масалан, сотувчи олувчига “мулкимдаги барча нарсани сенга шунча сўмга сотаман” деса, олувчи эса “оламан” деса, лекин бу нарсалар олувчига маълум бўлмаса, савдо фосид ҳисобланади.

Қуйида биз, “Ҳидоя” асарида келтирилган бази шартномалари мисолида мулк ҳуқуқи объектларининг турларини очиб беришга ҳаракат қиламиз. Масалан, орият(ссуда) шартномаси ҳақида гаплашсак. Халқ орасида энг кўп тарқалган битимлардан бири орият битимидир. “Орият” арабча сўз бўлиб, “эвазсиз манфаатга эга бўлиш”, деган маънони билдиради. Фикҳга оид адабиётда қуйидагича таъриф берилган: орият (ссуда) – бу мажбурият бўлиб, унга кўра ҳар бир шахс ўзига тегишли мулкни иккинчи шахсга эвазига бирон

⁸³ Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя. 3 жилд. Савдо китоби. Қозон, 1904(араб тилида)

манфаат олмасдан, фойдаланиб туриш учун мазкур мулкни биринчи талабдаёқ қайтариш шарти билан бериб туради⁸⁴.

Ссуда шартномаси оғзаки тарзда тузиладиган шартномалар қаторига киради. Ушбу шартнома, худди олди-сотди шартномалари каби ийжоб ва қабул йўли билан тузилган. Ушбу шартномада ссудага ҳеч қанда й ҳақ талаб қилинмайди, акс ҳолда бу ижара шартномасига айланиб қолиши мумкин. Ушбу шартноманинг объекти сифатида фойдаланса бўладиган ва ишлатилиши билан йўқолиб кетмайдиган буюм бўлиши шарт (шу нуқтаи назардан, озиқ-овқат маҳсулотлари орийатга олинмайди, уларни қарз ёки эҳсон сифатида берилади). Орийат объекти қўлга киритилганидан бошлаб битим юридик кучга киради. “Ҳидоя”да ссуда шартномасининг объекти бўлиб ердан фойдаланиш (яъни, ер берган ҳосил), эчки, мол, туянинг урғочиси каби ҳайвонларнинг сутини истеъмол қилиш, уй-жой ссудаси ёки кулларнинг хизматидан фойдаланиш кабилар бўла олади.

Инсонлар ўртасида энг кўп жорий бўлган одатлардан бири қарз олди-бердисидир. Мусулмон ҳуқуқи ва миллий қонунчилик бўйича қарз реал шартнома ҳисобланади, яъни мажбурият фақат қарзга берилган пул ёки мулкни қарзга олувчи қўлига ўтиши билан вужудга келади. Орийат объекти фойдаланиш учун берилса ҳам, уни ўз вақтида ва қандай ҳолатда олинган бўлса, шундай ҳолатда қайтариш лозим бўлади. Қарз шартномасининг объекти эса, динор, дирҳам ёки умуман ҳар қандай қийматга эга бўлган, оғирлиги ва узунлиги ўлчанадиган нарсалар кирган.

Кейинги мисол тариқасида ижара шартномасини келтириб ўтамиз. “Ҳидоя”га кўра, ижара шартномаси ҳақиқий бўлиши учун, қуйидаги шартларга риоя қилиши керак:

- 1) икки тарафнинг розилиги;
- 2) ижарага бериладиган нарса аниқ, муайян бўлиши.
- 3) ижара ҳақининг маълум бўлиши.

⁸⁴ Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари: Ўқув қўлланмаси. -Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -81 б.

Ижарага олувчининг шахси кўрсатилмаган бўлса ҳам, бир уй ёки дўкон ижарага олиниши мумкин. Бир одам уйнинг ёки дўконнинг ичидаги жиҳозлари ва ашёлари билан ижарага қўйса, ижара дуруст бўлиб, агар талаб қилинса, ижарачи хонанинг нарса ва ашёларини бўшатиб топширади⁸⁵.

Ижарада манфаат низо чиқмайдиган даражада маълум бўлиши шарт. Уй ва дўконлар ҳамда болани эмизиш учун ёлланган она қабиларда ижара муддати баён этилганидан сўнггина манфаат маълум бўлади. Ҳайвон ижарага олинганида юк ортишга ёки минишга олингани ва кимни миниши келишиб олиниши, аниқ биров тайинланиши ёки миндирмокқа умумий тарзда айтилганнинг муддати ёки масофаси ҳам баён қилиниши шарт. Ер ижарасида муддат белгилаш билан бирга, экиш турини белгилаш ёки ижарага олувчи истаган экинини экиши умумий қилиб баён этилиши лозим. Бундан ташқари, меҳнат бўйича ҳам ижара шартномаси мавжуд бўлиб, унда шартноманинг объекти бўлиб, ҳақ эвазига ёлланган ишчининг ҳизмати белгиланади. Ҳунар ва касб эгаларини ижара қилиш ҳам шунга ўхшашдир. Масалан, тикувчига газлама бериб, кийимнинг туркча ёки форсча услубда тиктирилиши. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, агар ижара объектида бирор айб пайдо бўлса, ижарага олувчи ихтиёрлидир. Яъни ижара объектида айб мавжуд бўлишига қарамай истифода қилаверишини истаса ижарани бекор қилиши мумкин.

Музораба араб, ислом давлатларида кенг жорий қилинган шартнома турларидан ҳисобланади. Ҳозирда тадбиркорлар, савдогарлар олдида жорий бўлиб турган мазкур шартноманинг асосий қоидалари VII-VIII асрда яшашб ўтган ислом мужтаҳидлари, ислом манбалари ва қонун ижодкорлари фаолияти натижасида ишлаб чиққанлар. “Ҳидоя” асарида ҳам “музораба ҳақида” ги китоб (XXVII) мавжуд бўлиб, “музораба сўзи қуйидагича таърифланган. “Музораба” сўзи, сўзма-сўз таржима қилганда “ердан юриш” деган маънони билдирган. Қонун бўйисча эса, музораба шундай шартномаки, у икки шахс ўртасида тузилиб, маблағ эгаси ўзининг пулларини иккинчи

⁸⁵ Бурхониддин Марғиновий. Ҳидоя.3-жилд. Ижара китоби. -Қозон, 1904 (араб тилида)

томонган мазкур маблағни муомала киритиб фойда кўриш учун беради. Шартномага кўра, маблағ эгаси-раббиул-мал, иккинчи тараф эса музориб деб номланган. Музораба шартномаси шаръан қонуний деб саналган. Ўша даврда, бундай шартномаларга эҳтиёж туғилган эди. Шундай ҳолатлар бўладики, кимдир мулк эгаси бўлсада, ундан қандай моҳирона фойдаланишни билмайдилар; бошқалар эса, мулки йўқ бўлмаса ҳам, ундан усталик билан фойдалана олганлар. Музораба шартномаси, шундай шахсларга фойда олишга зўр имкон туғдирган. Музораба шартномасига кўра, музориб қуйдаги уч босқични босиб ўтган: унинг қўлиган ўтган мулк омонат ҳисобланган; иш юритган жараёндан бошлаб вакил мақомида бўлган, фойда кўргач эса шерик бўлган. “Ҳидоя” да ёзилишича, музораба шартномасининг объекти бўлиб, ширкат шартномасининг предмети ҳисобланган дирҳамлар ва динарлар топширилган.⁸⁶ Демак, кўриб турганимиздек, “Ҳидоя”да музораба шартномасининг объекти бўлиб пул белгиланган экан. Айтиш жоизки, шартномасининг қонунийлик даражаси раббиул молнинг музорибга пулни топшириши билан кучга кирган. Музораба жоиз ақдга(ўзгарувчи мажбуриятга) мансуб бўлганлиги учун томнлардан ёлғиз бирининг талаби, хоҳиши билан бекор қилиниши мумкин. Музораба шартномаси бекор қилиниши билан, шартномага кўра, томонлар бир-бири билан ҳисоб-китоб қиладилар.

Ўша даврларда, юқорида келтирилган шартномага ўхшаш шартномалар ҳам мавжуд бўлган. Исломда музориба мажбурияти ер эгасининг бирор-бир шахсга ўз ерини муайян ҳосил эвазига фойдаланиб туриш учун бериш мақсадида тузилган ширкат шартномасидан келиб чиқади. “Ҳидоя” асарида эса, музориба шартномасига қуйдагича таъриф берилган. Қонун бўйича, музориба мулкдор ва ерга ишлов берувчи ўртасида тузиладиган шартнома бўлиб, ундан пайдо бўлган ҳосил икки тарафга тенг тақсимланган. Абу Ҳанифага кўра, бундай шартнома қонуний эмас. Лекин, уларнинг икки

⁸⁶ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. -М.: Волтерс Клувер, 2008. – С.164-166.

шогирдлари фикрларига кўра, пайғамбаримиз томонидан қонунийлаштириб қўйилган. Ҳадисларга кўра: “Пайғамбар Хайбар номли мавзеда қўлга киритилган ерларни музориъа шартномаси орқали муайян ҳосил эвазига маҳаллий аҳолига берганлар. Шартномасага кўра, Хайбар халқи, боғ ва ерлардан фойдаланган ҳолда, ундан ҳосил бўлган ҳосил ва ноннинг тенг ярмини пайғамбарга топширишлари керак бўлган”.

Ислом ҳуқуқшунослигида ўз ерини бировга муайян ҳосил(мисол 10 тонна буғдой) эвазига фойдаланиб туриш учун берувчи шахс соҳибул арз(ер эгаси), мазкур ерда ишлаш мажбуриятини олган шахс-зори (экувчи) деб, фойдаланиш учун топширилган ер майдони эса музориъа деб номланган.

“Ҳидоя”га кўра, музориъа шартномаси музорабат шартномаси билан ўхшаш бўлиб, музориъа шартномаси ширкат шартномасининг бир тури сифатида намоён бўлган десак ҳам тўғри бўлади.⁸⁷

“Ҳидоя” да ёзилишича, шартнома бўйича ерга экин экилгунга қадар бир қанча шартлар амалга оширилган. Булар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтамыз:

- 1) энг аввало, ер ишлов бериш учун яроқли бўлиши керак;
- 2) тарафлар ақли-ҳуши жойида бўлган, кеакли ёшга кирган ва бу турдаги шартномаларда етарли амалиётга эга бўлаг шахслар бўлишлари керак;
- 3) топширилган ердан фойдаланиш муддати аниқ белгиланган бўлиши керак. Бундай шартномаларда, албатта дон ва уруғларнинг ишловчи томонидан етказилиши ёки унга 3 шахс томонидан етказиб берилиши ҳам инобатга олиниши керак бўлган;
- 4) уруғ ва донларнинг ким томонидан етказиб берилиши аниқ бўлиши керак бўлган, чунки, шартноманинг асоси шу тарзда белгиланган;
- 5) Ердан фойдаланганлиги эвазига бериладиган ҳосилдан ҳар иккала томон ҳам оладиган улуш миқдори аниқлаб олиниши керак;

⁸⁷ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. -М.: Волтерс Клувер, 2008. – С.396-397.

6) ер эгаси ерни фойдаланишга топширганидан сўнг, ўзи бу ерга нисбатан фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқидан ўзини тийиши керак;

7) ушбу шартноманинг шартлари ширкат шартномасиникидан фарк қилса, у қонуний кучга эга бўлмаган; (масалан, маълум миқдордаги шартлар фақатгина бир тарафнинг фойдасини кўзласа).

8) уруғ ёки доннинг нави (буғдой, арпа ва б.) аниқ бўлиши лозим. Чунки бу, ишловчи қандай уруғ билан ижара ҳақи тўланишини аниқлаган.⁸⁸

Шартнома гувоҳлар иштирокида юқоридаги қоидалар асосида тузилиб, маҳаллий қозилар тасдиғидан ўтгандан сўнггина юридик кучга эга бўлган.

“Ҳидоя” га кўра, шартноманинг бекор бўлиши ўзгармайдиган ақд мажбуриятига мансубдир. Шу боис, шартномани тузилаётганда барча қоидаларига риоя қилинса, фақат ҳар икки томоннинг ўзаро розиликлари асосидагина бекор қилиш мумкин. Мазкур мажбурият томонларнинг бирининг вафоти билан ҳам тўхтаилмай белгиланган муддатгача давом этади(агар, ерга уруғ экилан бўлса).

Кўриб турганимиздек, “Ҳидоя” да мулк объектларига асосан ҳайвонлар, уй-жойлар, кийим, идиш-товоқлар, ер ва ундан келишилган ҳолда фойдаланиш, пул, бировнинг хизматидан фойдаланиш ва ҳақ эвазига одам ёллаш ва муайян қийматга эга бўлган ашёлар кирган.

2.3. “Ҳидоя”да мол-мулкларнинг кўчар ва кўчмас мол-мулкларга бўлиниши

“Ҳидоя”да ёзлишича, мусулмонларга тегишли мулкларнинг кўчар (манқул) ва кўчмас (ғайриманқул) турлари ажратилади. Кўчар мулкларга бир жойдан иккинчи жойга кўчиши осон бўлган ҳамда тортиш ва ўлчаш орқали

⁸⁸ Ўша жойда.

аниқлаш мумкин бўлган мулклар киритилади. Ҳанафий мазҳаби фақиҳлари бир жойдан иккинчи жойга кўчириб бўлмайдиган, кўчириш билан ўз хусусиятини йўқотадиган нарсаларни кўчмас мулклар сирасига киритганлар. Ерга ишлов беришда ишлатиладиган барча махсус нарсаларни ҳам кўчмас мулклар сирасига киритганлар.

Д.М.Караходжаеванинг таъкидлашича, “мусулмон ҳуқуқида ашёларнинг мансублигини тартибга солиш масаласи узоқ муддат кўриб чиқилмаган. Бу ҳолат кўп жиҳатдан мусулмон ҳуқуқи доктринасида мулк категорияси диний ақидалар ва қоидалар асосида таҳлил қилингани билан боғлиқ. Бироқ, бу мусулмон ҳуқуқида кўчмас мулк институти мавжуд бўлмаган, деган хулосага келиш учун асос бўлмайди”⁸⁹.

Таъкидлаш лозимки, Қуръони Карим кўчмас ва кўчар мулк объектлари ҳимоясининг кафолатларини белгилаган. Унда айтилишича, “дарҳақиқат, сизнинг қонингиз, сизнинг мулкингиз ва сизнинг шаънингиз - макруҳдир”⁹⁰. Шунга ўхшаш бўлган тамойиллар кўплаб ҳуқуқшуносларнинг асосларида ҳам келтирилган: “бошқа шахснинг мулкни тасарруф этишни назарда тутувчи буйруқ ҳақиқий эмасдир”, “ҳеч ким мулкдорнинг рухсатисиз унинг мулкни тасарруф этиши мумкин эмас”, “ҳеч ким ҳуқуқий асосларсиз ўзганинг мол-мулкни эгаллаб олиши мумкин эмас”⁹¹.

Фиқҳнинг кўчмас мулкка оид қоидалари кўчар мулкни тартибга солувчи қоидаларга қараганда кўпроқ бўлиб, бу мулкнинг илоҳий келиб чиқишини тўла тасдиқлайди.

Ислом ҳуқуқшунослари мулк ҳуқуқи предметини ташкил этувчи ернинг беш турини фарқлайди:

- “жонсиз” ерлар;
- “жонлантирилган” ерлар;

⁸⁹ Караходжаева Д.М. Проблемы развития и совершенствования законодательства о праве собственности юридических лиц в Республике Узбекистан: Дис. ...докт. юрид. наук. – Т.: ТГЮИ, 2008. – С.40.

⁹⁰ Аль-Бухари. Сахих.-Эр-Рияд, 1999. – С.27.

⁹¹ Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. I. Античность и восточные цивилизации. – М.: 1999. – С.688.

- таноб ерлар;
- хирож ерлар;
- ҳобус.

Бу ерларни уч гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) мулк (ёки хусусий мулк) тариқасидаги ерлар;
- 2) хирож (солиқ солинадиган) ерлар;
- 3) ҳобус (хусусий мулк эгалари диний муассасалар ёки худойихоналарга мулк қилиб берган ерлар).

1. Хирож ерлар.

Халифаликка ихтиёрий равишда бўйсунган жойларда маҳаллий аҳоли ерга бўлган мулк ҳуқуқини сақлаб қолган бўлса, фатҳ этилган ҳудудларда мусулмон жамоаси ерга нисбатан олий ҳуқуққа эга бўлган. Ер эгалари бу ер авлоддан авлодга ўтишини истисно этувчи айрим узуфрукт ҳуқуқинигина сақлаб қолганлар⁹².

Узуфрукт (лотинча сўз бўлиб) — роман давлатлари ҳуқуқида қонунга биноан ёки шартнома бўйича бошқа шахсга қарашли мол-мулкнинг моҳиятини сақлаб қолган ҳолда ундан фойдаланиш, унинг меваларини ўзлаштириш ҳуқуқи. Узуфрукт умрбод, муайян муддатга ёки юз бериши узуфруктарий (фойдаланувчи) ҳуқуқини тугатувчи шарт билан белгиланиши мумкин. Бундай ерлар хирож ерлар деб аталган, чунки уларга ҳар йили мол ёки пул кўринишида ундириладиган солиқ-хирож солинган. Хирожнинг қонуний хусусияти ижтиҳод қоидаларига асосланади.

Шуни таъкидлаш зарурки, хирожнинг назарий асослари ҳижрий V асрда вужудга келган. Илк ислом даврида фатҳ этилган ерлар аскарларга мулк қилиб берилган, лекин бу сиёсат кўшинни заифлаштириш билан бир вақтда, хирожга қараганда, камроқ солиқ-закот ундирувчи давлатга зиён етказган. Шу сабабли халифа Умар даврида ерни мулкдорлари ихтиёрида

⁹² Шарль Р. Мусульманское право. Пер. с франц. С.И.Волка. Под ред. и о предисл. Е.А.Беляева. - Москва: Изд-во «Иностранная литература», 1959. - С.6.

қолдириб, уларга хирож тўлаш мажбуриятини юклаган, шу билан бирга, мулкдорнинг ислом динига кириши ҳам, ер майдонларининг мусулмонларга сотилиши ҳам бу ерларни солиқ-хирож тўлашдан озод қилмаслигини белгилаб қўйган.

Ерга бўлган мулк ҳуқуқи мусулмонлар учун муқаддас, бинобарин, дахлсиздир. Шу боис жамоат манфаатларида ерга бўлган мулк ҳуқуқини олиб қўйиш имкониятини назарда тутувчи қонданинг қабул қилинишига эришиш (айниқса ханафийларда) жуда қийин бўлди (Туркияда бунга 1885 йилдагина эришилди). Қарздорнинг мол-мулкига суд орқали ундирувни қаратишга ижозат берилиши учун ҳам шунга ўхшаш қийинчиликларни енгишга тўғри келди.

Мулк ҳуқуқининг эгаси мазкур ҳуқуқдан ўз ихтиёрига кўра, фойдаланиши мумкин. Бироқ ислом ҳуқуқи мулкдорга ўз мол-мулкини суиистеъмол қилиш, уни беҳуда исроф этишни тақиқлайди. Ҳуқуқни суиистеъмол қилиш умумий назарияси суд қарорларидан келтириб чиқарилиши мумкин эмас эди. Айни вақтда, бировга зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай амалдан ўзини тийиш ҳақидаги ислом тамойили (у машҳур ҳадислардан бирига асосланган) ҳуқуқий эмас, балки маънавий хусусиятига кўра, ҳуқуқни суиистеъмол қилиш назариясига қараганда кенгроқ асосга эга.

Р.Шарлнинг “Ислом ҳуқуқи” китобида мулк ҳуқуқининг келиб чиқиш асослари бериб ўтилган. Ерни эгаллаб олиш (ҳарбий йўл билан) ва парвариш қилиш каби илк классик усуллардан ташқари, ислом ҳуқуқига ерларни “жонлантириш” ва уларга ишлов бериш ҳам маълум. Эгасиз ерга ишлов бериб, уни ўз мулкига айлантирган одам ҳеч қандай расмийликларсиз шу ернинг мулкдори ҳисобланади; маҳаллий ҳокимнинг рухсати билан бировнинг ерига бировнинг уруғини эккан одам шу уруғни қайтариб беради, лекин олинган ҳосил унинг ўз ихтиёрида қолади.

Мулк ҳуқуқи юзага келишининг бош асослари ерни сотиш, мерос олиш, ҳадя қилиш, эгаллаш муддатининг ўтиши ҳисобланади. Мулкдор ўз мол-мулкини қаровсиз қолдириши ёки унинг нобуд бўлиши мулк ҳуқуқининг

барҳам топишига сабаб бўлиши мумкин. Ниҳоят, мулк ҳуқуқи мулкдорнинг диндан қайтиши ёки мол-мулк ундан мажбурий олиб қўйилиши натижасида конун кучига айланиши мумкин. Мулк ҳуқуқи қандай исботланади? Ислом ҳуқуқшунослигида — амалда эгалик ҳолатини исботловчи кучи тушунчаси ишлаб чиқилган. Ислом ижобий ҳуқуқида битим мулк ҳуқуқининг етарли далили бўлиб хизмат қилмайди, чунки битимнинг мазмуни учинчи шахслар учун кучга эга эмас.

Гап шундаки, унинг қонуний кучи мулк эгаси бўлмаган шахсга нисбатан битимни тасдиқловчи ҳужжатни сақловчи шахс уни мазкур мол-мулкка эгалик ҳолати билан ҳам мустаҳкамлай олган ҳолдагина намоён бўлади. Далилларнинг бундай тузилишида ислом ҳуқуқшунослари ҳар хил аҳамиятга молик муайян даражада аниқ белгиланган оқибатларга сабаб бўлувчи турли эгалик шакллари белгилаганлар:

- йад ёки оддий эгалик;
- хияза ёки узоқ муддат эгалик қилиш;
- ҳавз ёки мураккаб эгалик.

Мулк ҳуқуқи амалда мазкур ер майдонининг сиртига ҳам, унинг остига ҳам, унинг устидаги ҳаво бўшлиғига ҳам эгалик қилиш ҳуқуқини беради (қўшнилари бировнинг боғида ўсган дарахтнинг ўз боғи ҳудудига осилиб тушган шохларини кесишга ҳақли; ер майдонига мулк ҳуқуқида эгалик қилувчи шахс унинг устидаги ҳаво бўшлиғини сотиши мумкин).

Давлат мулки ёки маҳзанга қуйидагилар киради, деб айтиш учун асослар бор:

хўжасиз ерлар;

мусулмон жамоасига иқтисодий (дарёлар) ёки стратегик (бўш ерлар) жиҳатдан зарур, деб ҳисобланган ерлар;

ниҳоят, “жонсиз” ерлар.

4. Ҳабус мулки (вақфлар).

Шимолий Африкада “хабус” деб аталадиган вақфлар ислом мулкдорлигининг ўзига хос тоифасии ташкил этади. Вақфлар ҳақида биз

юқорида айтиб ўтдик. Улар ихтиёрий эҳсон, инъомга асосланади. Бу инъом мол-мулкдан олинган даромадни хайрия ишларига ёки ижтимоий фойдали мақсадларга йўналтиришда ифодаланади. Бундай мол-мулкка нисбатан “яланғоч” мулк ҳуқуқи ҳам, ундан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам секвестр қилинади. Секвестр - фуқаролик ҳуқуқида низо предмети ҳисобланган мол-мулкни сақлаш ҳисобланади. Бу амалдаги, Фуқаролик қонунчилигига мувофиқ, мол-мулкка эгалик ҳуқуқи хусусида низолашаётган икки ёки бир неча шахс секвестр тўғрисидаги шартномага биноан бу мол-мулкни низо ҳал бўлганидан кейин уни суд ҳукмига ёки барча низолашаётган шахсларнинг келишувига (шартномавий секвестр) кўра, тегишли шахсга қайтариш мажбуриятини ўз зиммасига олган учинчи шахсга топширилади.

Мол-мулк кўпинча ҳадя қилувчидан анча узоқда жойлашган шахсга (масалан, бирон-бир масжидга ёки мактаб қурилишига) инъом қилинади.

Вақфлар (ҳабуслар)нинг ўзига хос хусусияти тегишли мол-мулкнинг фуқаролик муомаласидан чиқарилишида намоён бўлади. Қонуний вақф таъсис этиш учун қуйидаги тўрт шарт бажарилиши лозим:

-таъсисчи мол-мулкни тасарруф этиш қобилиятига эга бўлиши керак (у амалда мусулмон бўлиши лозим, бироқ христиан ёки яҳудий ҳам Худога манзур бўладиган иш қилишига йўл қўйилади);

-вақф (ҳабус) таъсисчиси ҳадя қилинаётган мол-мулкка мулк ҳуқуқида эгалик қилиши керак, бунда мазкур мол-мулк кўчмас ва навд бўлиши лозим (арш ерлар ёки истеъмол қилинадиган нарсаларни вақфга айлантириш мумкин эмас);

-таъсисчи мол-мулкка эгалик қилишдан бутунлай воз кечиши керак, чунки вақф таъсис этиш узифруктни ҳадя қилиш ҳисобланади;

-вақф таъсис этишнинг белгиланган шаклларида риоя қилиниши лозим.

Вақф мулкига ҳеч қандай солиқ ва ўлпон солинмайди. Ўз мол-мулкни вақфга берган одамлар мусулмон уламоларининг мақтовига сазовор бўлади. Вақф мулки яроқсиз ҳолга келганидан кейин ҳам вақф шаклини

йўқотмайди. Ислом ҳуқуқи вақф мулки унинг яроқсизлиги баҳонасида айрим шахслар томонидан ўзлаштирилишига йўл қўймайди. Шариат судлари вақф мулкини бошқариш вазифаси юклатилган шахсларни синчковлик билан кузатиб боради. Агар мутавалли (вақф мулкини бошқарувчи) вақф мулкидан нотўғри фойдаланаётган бўлса, шариат суди уни лавозимидан четлатиш ва унинг ўрнига бошқа мутавалли тайинлашга ҳақли.

“Ҳидоя”да кўчмас мулкка таалуқли бўлган яна бир китоб мавжуд бўлиб, “Шуфаъ” (кўчмас мулкка нисбатан қўшнининг ҳаққи) китоби деб номланади. “Шуфаъ”-арабча сўз бўлиб, луғатга кўра, “ўзларига нисбатан, сотиб олишда имтиёзли бўлиш” деган маънони билдиради. Истилоҳий мазмуни эса-шерикчилик ва қўшничилик ҳуқуқига кўра сотилаётган кўчмас мулкни ўзга шахсга нисбатан қўлга киритишда қўшни ёки шерик бўлганлиги учун имтиёзли бўлиш.

Шуфаъ, энг аввало, бирон кўчмас мулк хусусида кишиларнинг бир бирларига нисбатан ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи воситадир. Шуфаъ даъвоси ёрдамида отадан қолган ҳовли, ер, боғда яшовчи ака-укалар, бирор мулкка нисбатан тенг ҳуқуқли шериклар ўзларига тегишли қонуний мулкларини ҳимоя қилганлар.

“Ҳидоя” да ёзилишича, шуфаъ ҳуқуқи фақатгина кўчмас мулкларга нисбатан қўлланиладики, агарда улар бўлиниш хусусиятидан фориг бўлса(бунга мисол, хаммом, тегирмон ёки йўллар). Имом Шофеъийнинг фикрларига кўра, шуфаъ ҳуқуқи фақатгина бўлинадиган мол –мулкка нисбатан жоиздир. Чунки, уларнинг фикрича, шуфаънинг мақсади мулкнинг бўлиниши оқибатида келиб чиқиши мумкин бўлган ноқулайликни олдини олишдир. Бўлинмайдиган мулк эса, ҳеч қандай ноқулайликни келтириб чиқармайди. Аммо, Пайғамбар (с.а.в) суннатларига кўра, шуфаъ барча уйлар ва ерларга нисбатан қўлланилади. Бизнингча эса, шуфаънинг асосини мол мулкларнинг қўшилиши ташкил этади. Унинг мақсадини эса-қўшнида келиб чиқиши мумкин бўлган сиқилиб қолишни олдини олишдадир. “Ҳидоя”да ёзилишича, агар уй ва дарахтлар ердан алоҳида тарзда сотилган бўлса, улар

шуфаъ қилинмайди. Чунки, уй – жой ва дарахтлар табиатига кўра муваққат бўлганлиги учун, улар кўчар мулклар қаторига киради.

Ислом мужтахидлари томонидан ишлаб чиқилган шуфаъга оид қоидалар қуйидагилардан иборат.

1. Шуфаъ ҳуқуқини қўшни ёки шерик кўчмас мулкнинг сотилиши тўғрисидаги хабарни эшитганидан бошлаб эълон қилади. Кўчмас мулк совғага, ҳадяга, маҳрга бериб юборилганида унга нисбатан шуфаъ ҳуқуқи эълон қилинмайди.

2. Шуфаъ аввало кўчмас мулкка нисбатан қўлланилиши боис, ўзининг аввалги хусусиятини йўқотадиган мулкларга нисбатан жорий қилинмайди.

3. Шофи мазкур мулкни сотиб олиш қудратига эга бўлиши лозим ва бошқалар.

Кўриб турганимиздек, “Ҳидоя” асарида кўчар ва кўчмас муол-мулклар ҳақида озгина бўлса-да, маълумотлар келтирилган. Айтиш жоизки, кўчар ва кўчмас мулкларнинг илк тушунчалари айнан шу асарда пайдо бўла бошлаган бўлиб, бундан кейин ёзилган адабиётларда такомиллашиб ва янада бойитилиб келинган.

III БОБ. МУЛК ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ.

3.1. “Ҳидоя” бўйича мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари.

Айтиш жоизки, мусулмон ҳуқуқида мулкни ҳимоя қилишнинг асосий воситаси сифатида “ҳаққи даъво” хизмат қилган. Умуман олганда, мусулмон ҳуқуқида ҳаққи даъво, виндикацион даъво билан бир хил маънони беради.

“Ҳидоя” га кўра, даъвогар шахс сифатида фақатгина мулкдор катнашиши мумкин бўлган. Даъвогар – бу шундай шахси, агар у ўз ихтиёрига кўра, даъводан воз кечса, уни мажбурлаш орқали ўз аҳдидан қайтариш мумкин эмас. Жавобгар эса, даъволашувдан қочмоқ истагида бўлса, уни бу ишга мажбурлаш йўли билан қайтарилади. Имом Муҳаммаднинг таъкидлашича, жавобгар барча нарсани инкор қилувчи шахсдир. Ҳеч қандай даъво даъво предмети аниқ бўлмаган ҳолларда қабул қилинмайди. Чунки, даъвонинг мақсади келтирилган далилларга қараб, жавобгар учун мажбурий бўлган қозининг ҳукмини эшитишдир. Агар даъво ҳақиқий бўлса, у ҳолда, жавобгарнинг ҳозир бўлиши мажбурийдир. Бундан ташқари, жавобгар ўзига қаратилган даъвога нисбатан жавоб айтиши керак. Даъво предмети қозининг ҳузурига олиб келиш имконияти бўлмаса, унинг қиймати аниқланиши лозим. Агар даъво предмети ер майдони бўлса, у ҳолда, ернинг чегарасини кўрсатиш лозим. Қарзни ундириш тўғрисидаги даъволарда, даъвогар томонидан : “Мен уни талаб қиламан” –деган гапнинг ўзи кифоядир. Аммо, қарзнинг қийматини, дирҳамда ёки динарда берилганлигини ва тилла ёки кумушлигини ҳам аниқлаш лозимдир. Агар бирор киши: “Фалончидан олган қарзимни тезда тўлайман” , деб қасам ичган бўлса, бир ойгача бўлган муддатни, борди-ю у: “Фалончидан олган қарзимни вақти билан тўлайман”, деб айтган бўлса, бир ойдан ортиқ муддатни тушуниш керак. Чунки бир ойгача бўлган ҳар қандай вақт оралиғи қисқа муддат, бир ойдан ортиқ вақт оралиғи эса-узоқ муддат ҳисобланади. Даъво ишларини олиб боришда, қасам ичиш ушбу ҳолатнинг бир қисми сифатида амал қилган. Қасам ичиш, қасамёд қилиш, онт ичиш энг аввало юридик

аҳамиятга эга. Ислом ҳуқуқи кишидан мажбурлов бўйича эмас, балки ихтиёрий равишда қасам ичишни талаб этади. “Айман”-“қасам” демакдир. Қасамёд келтирган ёки қасам ичган шахс халифа деб, қасам объекти эса – маҳлуфун алайҳ деб аталади. Даъвогардан қасам ичишни талаб қилинмаган. Расулуллоҳ (САВ) нинг айтишларича, “далилларни тақдим қилиш талаб қилувчининг зиммасидадур, қасам ичиш эса рад қилувчи тарафнинг зиммасида”. Агар жавобгар қасам ичишдан бош тортса, қози даъвогарнинг даъвосини ижобий ҳал қилади. Чунки жавобгарнинг қасам ичишдан воз кечишига сабаб, бу унинг ёлғон қасамдан қочиши ва айбини тан олиши сифатида қаралади. Аммо, қасам ичишни талаб қилмайдиган қуйидаги ҳолатлар мавжуд: никоҳ муносабатларига таалуқли масалалар, ажрашиш, қуллик, жазо ва бошқалар.

Шу ўринда, “Ҳидоя”да қозиларнинг ҳуқуқий мақоми, уларнинг мулкӣ масалаларни адолатли ҳал қилишлари ҳақида айтиб ўтиш лозим деб билдик. “Ҳидоя” асарида “қозининг мақоми” деб номланган махсус китоб бўлиб, унда шариат судлари-қозилар, уларнинг бурч ва мажбуриятлари, қозиларга берилган ваколатлар, уларга қўйилган талаблар, ҳукм чиқариш қоидалари каби масалалар ўз ифодасини топган. Қозилар ҳукмдор томонидан тайинланадиган шахслар бўлиб, уларга қуйидаги талаблар қўйилган:

- 1) *шариат илмини яхши билиш;*
- 2) *озод шахс бўлиш;*
- 3) *мустақил қарорлар қабул қила билиш;*
- 4) *адолат тарафдори бўлиш;*
- 5) *ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлиш;*
- 6) *ақли расо шахс бўлиши керак.*

Шу ўринда, қандай шахслар қози бўла олмайдилар деган савол туғилиши табиий. Қози лавозимини эгаллаш қуйидаги шахсларга ман этилган:

- 1) *мусулмон бўлмаган шахсларга;*
- 2) *қуллар ва чўриларга;*

- 3) *туҳматда айбланган шахсларга;*
- 4) *огир жиноят содир этган шахсларга;*
- 5) *вояга етмаган шахсларга;*

Кўриб турганимиздек, қозиликка ҳар қандай шахс ҳам номзод бўла олмас экан. Жумладан, қозиликка тайинланган шахслар ўз мажбуриятларини сидқидилдан, шариат нормаларига асосланган ҳолда бажаришлари шарт бўлган. Ҳар бир қози ўз фаолиятида бошқа қозиларни адолат билан ишлашга ундаши, Қуръони Карим ва суннатларга ҳамда ўша даврнинг ҳуқуқий мезонларига риоя қилишликни талаб этиши лозим. Қозиликка тайинланган шахслар ўз мажбуриятларини масжидда ёки халойиқ олдида, олиб боришлари керак бўлган. Чунки, адолатли ҳукм чиқаришнинг асосий пойдевори сифати ошкоралик принципи амал қилган. Қозиларга пора олиш, қариндош-уруғлари ва яқин дўстларидан совға-саломлар олиш қатъиян ман қилинган. Шунингдек, қозилик мансабига тайинлаш давлат ваколати хусусиятига эга бўлган. Ҳукмдор (давлат бошлиғи) бу мансабга ўз мажбуриятларини бажарадиган ва адолат билан қарорлар чиқара оладиган шахсларни тайинлаши лозим эди. Қозиликка ноқобил кишиларнинг тайинланиши жамиятга катта зарар келтирган. Бу ҳолни Марғиноний Муҳаммад (С.А.В) ҳадисаларига таянган ҳолда асослаб беради. “Муҳаммад Расулуллоҳ айтганлар:” Кимда ким бирор тегишли мансабга қўли остига шу мансабни бажаришга лойиқ, софдил, адолатли кишиларни тайинламай, бошқа бир кишини тайинласа, у худога, пайғамбарга, мусулмонга нисбатан адолатсизлик қилган бўлади”. Яна шуни кўрсатиш мумкинки, қозиликка ўз қобилиятига ишонадиган шахслар тайинланиши лозим. Аммо бу ишга ўзини ўзи номзод қилиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ ҳисобланмайди. Аммо ҳар бир мусулмон киши қозиликка тайинланиш истагига эга бўлиши мумкин. Муҳаммад Расулуллоҳ деганлар: “Кимда-ким қозилик мансабини ахтарса, у

ўзига ўзи жавоб бериши керак, лекин кимда ким мажбурият орқасида истаса, унинг учун фаришта осмондан тушиб, уни бошқаради”⁹³.

Айтиш жоизки, қозиларга қуйидаги ҳолатларда ҳукм чиқариш мумкин бўлмаган:

- 1) *қорни оч бўлганда;*
- 2) *жаҳли чиққан маҳалда;*

Бундан ташқари, агар, қози била туриб, адолатсиз ҳукм чиқарса, қозилик мансабидан бўшатиш керак. Бунинг оқибатда эса, унинг авлодларидан ҳеч бирига қози бўлишга рухсат берилмаган. Бундан ташқари, агар жавобгар, қози ҳукм чиқариш пайтида дастлаб даъвогар талабига қарши турсаю, сўнгра кўринмай кетса, қози қарор чиқариш муддатини кечиктириши мумкин бўлган. Чунки, қоидага кўра, қози қарор чиқараётган пайтда даъвогар билан жавобгар ўртасида ҳақиқий баҳс бўлиши керак эди. Бунинг сабаби, ушбу ҳолат орқали ҳақиқатни юзага чиқариш мумкин бўлган. Бу эса қозининг ҳукми учун айни муддаодир. “Хидоя” да кўтаришган ушбу масалалар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган деб ўйлаймиз. Судда агар даъвогар, жавобгарга бирор нарсани даъво қилсаю, жавобгар бундан тонса, у ҳолда жавобгар ўзининг жавобгар эмаслигини гувоҳлар орқали исботлаши керак ва бундай ҳолларда жавобгарга ишониш лозим бўлган. Шу ўринда, Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида” ги қонунининг қуйидаги моддасини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади. Қонунда, “тумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланади. Суд ишларини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади”⁹⁴, -деб айтилган. Демак, шахснинг ўзини ўзи ҳимоялаш ҳуқуқи асрлар олдин ҳам мавжуд бўлган бўлиб, ҳозирги кунда миллий қонунчилигимизда ҳам ўз ўрнини топган ва аҳамиятини йўқотмаган.

⁹³ Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарий мусульманского права. В 2 ч. М.: Волтерс Клувер, 2008. 75-85б.

⁹⁴ Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида” ги Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида . 10 модда, 1 қисм.(Тошкент шаҳар, 2000 йил, 14 декабр).

Шуни алоҳида айтиб ўтиш жоизки, мусулмон фикҳи асосида иш кўрадиган судьялар–қозилар тизими дастлаб Арабистонда вужудга келиб, айниқса Абу Юсуф даврида махсус муассаса сифатида шаклланган. Шунингдек, мусулмон ҳукуқий идеологиясига кўра қозилик сўраб ёки илтимос қилиб, югуриб таниш-билишчилик орқали эгалланадиган мансаб эмас, ҳукмдор томонидан шу ишга лойиқ кишини мажбурий тайинлаш натижасида эгалланиши рағбатлидир. Ҳаттоки, Имом Аъзам ибн Ҳанифадан, “Сиз қози бўласизми?” – деб сўраганларида, Имом Аъзам: - Йўқ, - деган жавобни берганлар. Ахир ҳақ йўлида курашувчи, қози ҳукм чиқарувчи, ҳукм белгиловчи, деган номга муносиб бўлиши керак, унинг ҳалқумида ўтмас пичоқ туриши керак, қайси қози биров устидан ноҳақ ҳукм чиқарса, унинг чиқарган ноҳақ ҳукми мусулмонларнинг, Аллоҳнинг ҳукмига ишониш йўлидан қайтаради. Шунинг учун қози жамоа олдида жазолансин, - деган шариат талаблари мавжуд бўлган.

Буни қарангки, Бурҳонуддин Марғинонийнинг фикҳ илмини барча соҳаларини қамраб олган “Ҳидоя” асари, кейинчалик унинг набираси Абулфатҳ Зайнуддин ал-Фарғоний томонидан ёзилган суд маҳкамаларига оид “Ал-Фусулул Имадия” номли асарига бебаҳо манба сифатида хизмат қилди.

Замонавий цивилистикада мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳам тегишли даъволар орқали амалга оширилиши билан характерланади. Бироқ, бунда мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари фуқаролик қонунчилиги институтларидан келиб чиқиб туркумланади. “Ҳидоя” эса, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда ҳар бир ҳолатга нисбатан алоҳида ёндашувдан келиб чиққанлиги билан аҳамиятли ҳисобланади ва бунда кўпроқ имкониятлар ҳуқуқни қўлловчи – қозиларга берилганлиги билан ажралиб туради.

3.2. Мулк ҳуқуқини бузганлик учун жавобгарлик

Ҳуқуқни бузиш ҳар доим муайян жавобгарликни мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишда фуқаролик ҳуқуқи нормалари муҳим роль ўйнайди. Фуқаролик ҳуқуқи йўли билан мулк ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг асосий усуллари қуйидагилардир: мулкни бировнинг қонунсиз эгаллашидан талаб қилиб олиш (виндикацион даъволар); мулкдан фойдаланишда мулк эгасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш (негатор даъволар); мулк ҳуқуқини бузишга қаратилган ғайриқонуний битимлар (шартномалар)ни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида қарорлар чиқариш билан қўриқлаш; асоссиз олинган мулкни қайтариш йўли билан қўриқлаш.

Мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари тарихга бориб тақалади. Замонавий фуқаролик ҳуқуқи ва рим ҳуқуқи асосларида, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари деярли бир биридан фарқ қилмайди. Энди биз, “Ҳидоя” асари нуқтаи назаридан, мулкни ҳимоя қилиш усуллари ва уни бузганлик учун жавобгарлик мавзусини ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, жавобгарлик ҳуқуқнинг мавжудлиги ва амал қилишининг энг муҳим ва асосий кафолати ҳисобланган. Бу ҳолат ўз навбатида ислом ҳуқуқи учун ҳам ҳосдир. “Ҳидоя” асарида мол-мулкни ноқонуний эгаллаб олган ва унинг кўринишини ўзгартирлган ноқонуний эганинг жавобгарлиги масалалари белгиланган. “Ҳидоя”да ифодаланган бундай жавобгарликнинг ўзига хослиги шундаки, ноқонуний эгалланган нарсанинг кўриниши ва шакли ўзгантирилса, бу нарса ноқонуний эганинг мулкига айланади, бироқ ноқонуний эга мазкур нарсанинг қиймати доирасида мулкдор олдида жавобгар ҳисобланади ва бу нарсанинг ҳақини тўламагунича ундан фойдаланишга ҳақли бўлмайди. Бунга мисол сифатида “Ҳидоя”да қуйидаги ҳолат келтириб ўтилган: кимдир ўзгага тегишли бўлган қўйни қўлга киритиб, уни сўйиб пиширса; ёки буғдойни олиб, уни ун қилса; ёхуд темирдан қилич ясаса; ёки тупроқдан кўз ясаса ашё эгаси олдида жавобгардир. Имом Шофъийнинг таъкидлашича, предметнинг шаклан ўзгариши мулкдорнинг

хуқуқларини бекор қилмайди, балки мулкдор ноқонуний эгалловчининг буғдойдан унни олиш хуқуқига эга бўлади. Абу Юсуф ҳам айнан шундай фикр билдиради. Бироқ, унинг таъкидлашича, агар мулкдор буғдойдан ун олишни маъқул кўрса, унда у етказилган зарар учун ҳақ унидириш хуқуқига эга бўлмайди. Шу билан бирга, имом Шофъий мулкдор етказилган зарар учун ҳақ талаб қилишга ҳақли эканлигини эътироф этади. Бунда, деб ҳисоблайди, Абу Юсуф, ноқонуний эга томонидан ўзгартирилган нарсага нисбатан мулк хуқуқи дастлабки мулкдор учун тугайди ва ноқонуний эга томонидан қонуний эгага нарсанинг ҳақини тўлаш мақсадида сотилиши мумкин ва ноқонуний эга вафот этганда қонуний эга бошқа кредиторларга қараганда мазкур ашёдан ўз талабларини имтиёзли қаноатлантириш хуқуқига эга. Имом Шофъий нарсанинг моҳияти унинг шакли ўзгарсада сақланиб қолишини исботлайди ва бундан шундай хулоса келиб чиқадики, дастлабки эганинг мулк хуқуқи нарсанинг шакли ўзгаришига қарамасдан давом этаверади, чунки, сифат моҳиятнинг таркибий қисмидир. Масалан, шамол буғдойни бошқа тегирмонга учуриб олиб келиб, ундан ун олинганда, бу ун биринчи эгага тегишли бўлади. Бунда нарсанинг шаклини ўзгартирган ноқонуний эганинг ҳаракатлари эътиборга олинмайди, чунки, бу ҳаракатлар ноқонуний бўлиб, мулк хуқуқини вужудга келиш асоси ҳисобланмайди.

Қоидага кўра, ноқонуний эга шакли ўзгартирилган нарсадан унинг ҳақи тўланмагунича фойдаланиш хуқуқига эга бўлмайди.

“Ҳидоя” асарида баён этилишича, ноқонуний эгалланган ашёнинг шаклини ўзгартирган ноқонуний эга унинг ҳақини тўламасдан фойдаланиб даромад олиши мумкинлиги ҳақидаги аналогия ҳам мавжуд. Айнан шундай талқин Хасан ва имом Зуфарлар томонидан келтирилган ва бу хусусда Абу-Лаис томонидан Абу Ханифага тегишли фикр ҳам мавжудлиги айтилган. Бунда аналогиянинг асоси бўлиб, шу ҳисобланадики, ашёнинг шаклини ўзгартирган ноқонуний эга ашёнинг мулкдорига айланади ва ашёга нисбатан ҳар қандай ҳужжатларни содир этиши ёки ундан фойда олиши ёхуд қонуний асосда ҳадя қилиш ёки сотиши мумкин. Бироқ янада маъбул талқин этиш

сабаби бўлиб, Пайғамбар замонасида эчки ўлдирилиб, унинг гўшти мулкдорнинг розилигисиз қовурилганда, Пайғамбар гўштни қамоқдагиларга беришни буюради ва шу орқали бундай гўшт хайрия учун сарфлаш лозимлигини уқтиради. Пайғамбаримизнинг ушбу ҳаракатларидан қўлга киритилган ашёнинг шакли ўзгартирилганда уни ноқонуний эгаллаб олган шахс мулкдорга унинг ҳақини тўламагунича фойдаланиши мумкин эмаслигини англаш лозим.

Бироқ олтин ёки кумуш ашёларнинг шакли ўзгартирилиши “Ҳидоя”га кўра мулк ҳуқуқни вужудга келтириши мумкин эмаслиги аниқ белгиланганлиги билан ўзига хосдир. Яъни, бу ҳолатда “Ҳидоя” ашёларнинг хусусияти ва турларидан келиб чиқиб, уларнинг ҳуқуқий мақоми турлича бўлиши мумкинлигини ҳали ХХІ асрдаёқ фарқлаган эди. Абу Ҳанифа томонидан келтирилган маълумотга кўра, агар кимдир олтин ёки кумушни ноқонуний эгаллаб олиб уни дирҳам ёки динарга айлантурса ёки ундан идиш ясаса бу буюмлар мулкдорнинг мулки бўлиб қолаверади ва бунда мулкдор ноқонуний эгадан ҳақ тўламасдан уларни қайтариб олиш ҳуқуқига эгадир. Бироқ баъзи фақиҳларнинг назарларида ноқонуний эга фақат металга нисбатан мулк ҳуқуқини қўлга киритади ва биринчи мулкдорга бир хил миқдордаги олтин ва кумушни қайтариши лозим. Агар у металлга муайян қиймат ҳосил қиладиган ишлов берган бўлса (масалан, узук ёки нақшли безак ясаган бўлса, бундай буюмларнинг баҳоси одатдаги металл баҳосидан юқори ҳисобланади – муаллиф К.А.), металлнинг дастлабки тайинланиш мақсадини ўзгартиради ва шу орқали дастлабки мулкдорнинг мулк ҳуқуқини бекор қилади. Ушбу фикрларга қўшилмаган ҳолатда Абу Ҳанифа олтин ёки кумуш қандай шаклда бўлмасин улар ҳар доим бир хил қийматда бўлади чунки одатдаги металлнинг баҳоси ҳам, идиш шаклидаги олтин ёки кумушнинг баҳоси ҳам уларнинг оғирлиги, яъни ўлчамидан келиб чиқиб аниқланади, шу сабабли, бунда дастлабки мулкдор олтин ва кумушга нисбатан ҳар қандай ҳолатда ҳам мулк ҳуқуқини сақлаб қолаверади.

“Ҳидоя”га кўра ноқонуний қўлга киритилган тўсиндан қўрилган иморатдаги тўсинга нисбатан мулк ҳуқуқи ноқонуний эгага тегишли бўлади. Агар кимдир тўсинни ноқонуний қўлга киритиб ундан уй қурган бўлса, тўсинга нисбатан дастлабки мулкдор мулк ҳуқуқини йўқотади ва бунда ноқонуний эга тўсиннинг ҳақини тўлаши лозим. Имомо Шофъийнинг таъкидлашича, мулкдор тўсинни олиш ҳуқуқига эга. Биро бу фикрга Ҳанафий мазҳаби олимлари қўшилмайдилар ва тўсиннинг мулкдор томонидан олинishi уйнинг бузилишига, яъни ноқонуний эганинг катта миқдордаги зарар қўришига олиб келади. Шу сабабли қонуний эга тўсинга нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ эвазига йўқотиши маъқулдир.

“Ҳидоя” асарида мулкдорнинг мол-мулкни қўлдан чиқариши ва ноқонуний эганинг мол-мулкни қўлга киритиши ҳолатига ҳар бир ҳаётий вазиятдан келиб чиқиб баҳо берилганлигини кўриш мумкин. Ана шундай ҳолатлардан бири ноқонуний эганинг қўлга киритилган жониворни ўлдириши ва унга нисбатан мулкдорнинг ҳуқуқлари билан боғлиқдир. “Ҳидоя”га кўра, агар ноқонуний эга қўлга киритилган жониворни ўлдирса, мулкдор жониворнинг мурдасини (ўлдирганлик учун муайян ҳақ билан бирга) олиш ёки жониворнинг ҳақини олиб мурдани ноқонуний эгага қолдиришдан бирини танлаш имконига эга бўлади. Масалан, ноқонуний эга ўзгага тегишли эчкини ўлдирган бўлса, мулкдор ундан эчкини баҳосини олиб, унга эчкини қолдириш ёки эчкини олиб, уни ўлдирганлик учун ноқонуний эгадан ҳақини олиш ҳуқуқига эгадир. Туяни ўлдиришга нисбатан ҳам ёки кимдир ўзгага тегишли эчки ёки туя аъзоларидан бирини кесиб олганда ҳам шундай қонун қўлланилади. Бу – “Зоҳири-Ривоят”га кўрадир. Бунинг сабаби шуки, айрим ҳолатларда жонивор ўлдирилган бўлса, тана аъзолардан бирининг кесилиши жониворнинг фойдали хусусиятлари (сут бериш, юк кўтариш, насл қолдириш) барҳам топишига олиб келади ва “Ҳидоя”да қайд этилишича бу ҳолат кийимни катта кесиш ҳолати билан баробардир. Агар кимдир гўштини ейиш мумкин бўлмаган жониворни ўлдирса ёки танасининг бир қисмини кесса, мулкдор ундан жонивор

кийматини тўлиқ тўлашни талаб қилишга ҳақли бўлади, бинобарин, бундай жониворнинг ўлдирилиши ёки муайян қисмлари кесилиши унга нисбатан барча муносабатларнинг тугашига олиб келади. Ноқонуний эга қўл ёки қўлларнинг қўли ёки оёғини кесиш ҳолати бундан бошқача ҳал қиланади ва бунда мулкдор тегишли ҳақ билан бирга қўлни қайтариб олади, чунки, инсоннинг фойда келтириш хусусияти қўли ёки оёғини йўқотганидан кейин ҳам сақланиб қолади.

Қўлга киритилган матога катта бўлмаган миқдорда зарар етказиш унга нисбатан мулк ҳуқуқни вужудга келтирмайди, бироқ сезиларли зарар етказилганда мулкдор уни етказилган зарарни талаб қилган ҳолда қайтариб олиш ёки матонинг ҳақи эвазига ундан ноқонуний эганинг фойдасига воз кечиш ҳуқуқига эга. Агар кимдир ўзганинг мулки бўлган матони сезиларли бўлмаган даражада йиртса, бунинг учун у жавобгар, бироқ мато мулкдорнинг мулки бўлиб қолаверади, чунки бунда матога озгина шикаст етказилгани ҳолда у ўзининг асосий хусусиятларини сақлаб қолади. Шу билан бирга, агар йиртилиш сезиларли бўлса ва мато ўзининг тайинланиш мақсадига яроқсиз бўлса, мулкдор матонинг ҳақини тўлиқ олиш ва уни ноқонуний эгага қолдириши мумкин ёки сезиларли йиртилиш матонинг хусусиятларини камайтирган ҳолда унинг тайинланиш мақсади сақланиб қолган бўлса, мулкдор матони олиш ва тегишли ҳақни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Эътибор қаратиш лозимки, сезиларли йиртиқ деганда, Кудури бир вақтнинг ўзида матонинг бир қатор хусусиятлари барҳам топишини назарда тутати. Дарҳақиқат, сезиларли йиртиқ матонинг бир нечта қисмлари ва хусусиятларини бузади (масалан, шикаст етказилишидан олдин матодан устки ва пастки кийим тикишда фойдаланиш мумкин бўлса, шикаст етказилганидан кейин бунинг имкони бўлмайди) ёки фақат айрим хусусиятларгина сақланиб қолади. Бинобарин, сезилмайдиган йиртиқ матонинг хусусиятларини йўқотмайди, балки фақатгина шикаст етказилади. Имом Мухаммад “Мабсут” асарида ёзишча “кийимнинг йиртилиши, гарчи унинг айрим хусусияти бузилишига олиб келсада, катта зарар ҳисобланади”.

Кўриниб турибдики, “Ҳидоя”да ҳаттоки кийим ва матога шикаст етказилиш ҳолати жуда кенг ва атрофлича баён этилмоқда ва бу ҳолат ўз навбатида ўша пайтдаги ҳуқуқни қўлловчи қозилар учун муҳим қўлланма вазифасини ўтаган. Албатта, бу ўринда ўша даврдаги мол-мулк турларидан келиб чиқадиган бўлсак, мато ва мол-мулк кишилар учун катта аҳамиятга эга бўлган мол-мулк бўлган. Бугунги қонунчиликда бу турдаги зарарлар ва мол-мулкни ноқонуний қўлга киритишга нисбатан умумий мезонлар орқали ҳуқуқни қўллаш амалиёти кўзга ташланади. Ўз навбатида “Ҳидоя”даги қоидаларнинг айримларини Олий суд Пленумининг кўрсатамалари билан қиёслаш мумкин. “Ҳидоя” расмий ҳужжат ва ҳуқуқий норма эмас, балки фақиҳ алломанинг ижод маҳсули эканлигидан келиб чиқиб, унга ислом нормаларининг кенг ва мукаммал шарҳи, амалий талқини ва низоларни ҳал этишга оид ишончли тавсиялар мажмуи деб, таъриф бериш мумкин.

“Ҳидоя” нафақат жамиятдаги кичик ва чалкаш муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг изчил ечимларини ифодалайди, балки жамият ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган ер ва ундаги иморатлар, ўзбошимчалик билан уй-жой қуриш ва унинг ҳуқуқий оқибатларини ҳам назарда тутди. “Ҳидоя”да белгиланишича, агар кимдир ерни ноқонуний эгаллаб, унга кўчат экса ёки иморат қурса, у кўчат олиб ташлаш, иморат бузиш ва ерни мулкдорга қайтариши лозим, чунки, Пайғамбар айтганларидек “Ноқонуний эганинг уруғига нисбатан ҳуқуқ мавжуд эмас”; шунингдек, мулкдорнинг ҳуқуқи илгаридек сақланиб қолаверади, бинобарин, ер “бузилмаган” ва ноқонуний эга мулкдор мақомига эга бўлмайди, ноқонуний эга фақат қонуний асосларга кўра ерни қўлга киритса, у ҳақиқий мулкдорга айланиши мумкин. Бунда ноқонуний эганинг эгалиги ўрнатилмаган, шунинг учун ўзганинг еридан фойдаланган шахс уни бўшатиши ва мулкдорга топшириши лозим. Агар дарахт ёки кўчатларни ерга шикаст етказмасдан кўчиришнинг иложи бўлмаса, ер мулкдори кўчат ёки дарахтлар эгасига уларни кўчиришнинг ҳақини тўлаган ҳолда ўзида сақлаб қолиши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, шуни айтиш жоизки, “Ҳидоя” асарида мулкӣ муносабатларга жуда катта эътибор берилган ва мулк муқаддас саналган. Маълумки, “Ҳидоя” да ҳар хил жиноят турлари ҳақида алоҳида китоб мавжуд. Гарчи, ушбу китобда, жиноят ва жазо шакллари айнан ҳозирги, замонавий ҳуқуқшуносликдан фарқ қилсада, ўғрилиқ жинояти учун ҳозирда ҳам, мусулмон давлатларида жазо турлари ўзгаргани йўқ. Шу боис, “Ҳидоя”да мулк ҳуқуқини бузилиши учун жавобгарлик мавзусини ёритиш мақсадида, ўғрилиқ жинояти ҳақида асардан келтириб ўтамиз.

Ўғрилиқ – луғатда ўзга бўлган буюмни махфий ва сиррий йўл билан қўлга киритиш, деганидир. Мусулмон ҳуқуқшунослари: “Агар соғлом, балоғатга етган шахс 10 дирҳам ёки ундан зиёд миқдорда бўлган буюмни ёки пулни аниқ сақлаган еридан ўғирласа, ўғрининг қўлини кесиш билан жазоланади”, дейишган. Бунга далил қилиб, Қуръоннинг “Моиди” сураси 38 оятини келтиришган. Мусулмон ҳуқуқшуносларининг фикрига кўра жиноят содир этган шахс озод ёки қул бўлсин, ҳар иккиси бир хил жазоланади(агар ҳадд урилганда қул кишига озод кишига нисбатан берилган жазонинг ярми берилади). Ўғрининг қўлини кесишдан аввал ҳуқуқшунослар иккита нарсанинг бўлишини зарур деб топганлар: бу ўғрининг ўз айбига иқроқ бўлиши ва иккита гувоҳнинг гувоҳлик беришидир.

Абу Ҳанифа наздларида ўғри бир бор иқроқ бўлса, унга нисбатан жазо қўлланишликка етарлидир. Абу Юсуф эса икки бор иқроқ бўлмагунича унинг қўли кесилмайди деган фикрдалар. Агар ўғрилиқда бир гуруҳ кишилар иштарок этган бўлса, у ҳолатда ўғирланган буюмларнинг қиймати ушбу ўғрилиқда қатнашган кишиларнинг сонига нисбатан тақсимланади, мабодо гуруҳ аъзоларининг ҳар бирига 10 дирҳамдан тўғри келса, ҳаммаларининг қўли кесилади. Чунки қўл кесишликни вожиб қилувчи нисоб ҳар бир кишида зоҳир бўлди, аммо миқдор тақсимланганда гуруҳ аъзоларининг ҳаммаларига 10 дирҳамдан тўғри келмаса, уларнинг қўли кесилмайди. Яна шундай вазиятлар борки, ўғирланган молнинг миқдори тақсимланганда ўғриларнинг

хаммаларининг қўлларини кесишлик вожибу, лекин ўғрилар орасида ёш бола ёки мажнун киши бўлса, Абу Ҳанифа ва фақиҳ Зуфар наздларида улардан қўл кесишлик бекор бўлади. Абу Юсуф эса агар ўғирланган молни уйдан олиб чиқиб беришликка ёш бола ёки мажнун бош қош бўлсагина уларнинг қўли кесилмайди. Агар бу турдаги бош қош бўлган киши ёш бола ёки мажнун эмас экан, унда бу иккисидан ўзгаларнинг ҳаммасининг қўли кесилади, деганлар. Ханафий мазҳабининг намоёндалари ўғирлик содир этилганда, қайси буюмлар туфайли ўғирнинг қўли кесилишини ва нима нарса учун кесилмаслигини ҳам мукаммал баён қилишган.

Мусулмон ҳуқуқшуносларининг фикрига кўра, ислом ўлкаларида кўриқланмасдан очик, эгсиз ётган ёғочлар, ўт ўлан, қамиш, қизил тупроқ, оҳак балиқ, кушлар, ов ҳайвонлари учун қўл кесилмайди. Фақиҳлар ушбу сўзларга Ойша онамизнинг: “Расулуллоҳ(САВ) замонларида ҳақир(арзон, паст) нарсалар учун қўл кесилмайди”, деган сўзлари бор. Умуман фикҳ қондасига кўра марғуб бўлмаган нарса(яъни қизиқиш уйғотмайдиган)га қўл кесилмайди.

Юқоридаги фикрни ҳамма фақиҳлар ҳам қабул қилган эмас. Фақиҳ Шофеъий ва Абу Юсуф: “Тупроқ жинсидан ўзга нарсалар учун қўл кесилмайди”, деб фикр билдиришган. Расулуллоҳ (САВ)нинг мева учун ва кесар⁹⁵ учун қўл кесилмайди”, деган сўзларидан келиб чиқиб мусулмон қонуншунослари сут, гўшт ва ҳўл мевалар каби тез айнийдиган моллар учун қўл кесилмайди, деб қарор қилишган.

Ханафий мазҳаби тарафдорларининг фикрига кўра, истеъмолга муҳайё қилиб қўйилган ва тез айнийдиган таомлар учун ҳам қўл кесилмайди. Аммо ижмога кўра ўзи таом деб юритилса ҳам, лекин тез айнимайдиган шакар, буғдой каби нарсалар учун қўл кесилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар вақт ҳам қўл кесилавермаган. Гарчи ижмога кўра буғдой, шакар каби таомлар учун қўл кесилганда, лекин ҳуқуқшунослар қозилар олдида ўша вақт юртда

⁹⁵ Кесар – хурмо дарахтидан чиқадиған оппоқ юмшоқ нарса.

ҳуқум сурган ҳолатда ҳам эътибор беришларини талаб қилишган(караҳтлик ва очарчилик даврларида ўғриларнинг қўли кесилмаган).

Шофеъий мазҳабининг асосчиси фақиҳ Шофеъий: “Тез бузиладиган нарсалар учун ҳам қўл кесилади”, деб ўз сўзларига Расулуллоҳ (САВ)нинг: “Мевалар учун қўл кесилмайди, лекин хирмонга олиб чиқиб қўйилган мева учун қўл кесилади”, деган сўзларини далил қиладилар. Бунга жавобан Ханафий фақиҳлари: “Бу ҳадис хирмондаги мевалар учун тегишлидир, одатда хирмонланган мевалар қуруқ мева бўлади, биз ҳам қуруқ мева учун ўғрининг қўли кесилади, деймиз”, дейишган. Фақиҳ Кудурий фикрига кўра, одатда муҳофаза этилмаганлиги учун дарахтдан териб олинган мевалар учун ёки далада йиғиштириб олинмаган полиз маҳсулотларидан ўғирланганлиги учун қўл кесилмайди. Мусулмон ҳуқуқшуносларининг ўзига хос томонлари ушбу мавзуларда кўпроқ акс этган.

Ханафий фақиҳларининг наздида маст қилувчи ичимликларни ўғирлаган кимсанинг қўли кесилмайди. Чунки ўғирлаган кимса эҳтимол ушбу ичимликларни олиб чиқиб тўкиб ташлашликни ният қилгандир, иккинчидан эса бу ичимликлар шариатда қиймати бор бўлган товар, деб ҳисобланмайди. Баъзи навларининг қиймати борлигида эса ихтилоф мавжуддир. Фикҳ қоидасига кўра эса ихтилоф, шубҳа аралашган иш юзасидан инсоннинг қўли кесилмайди. Юртимиз фақиҳларининг фикрига кўра, сирка тез бузилмайдиган ва қийматга эга бўлган ичимлик бўлганлиги учун уни ўғирлаган кимсага жазо белгиланади.

Фақиҳ Кудурийнинг айтишича, агар устида қимматбаҳо зийнати бўлган ёш озод болани ўғирлаган кимсанинг қўли кесилмайди. Чунки озод инсон товар ҳисобланмайди, устидаги зийнати эса ўзига тоъбедир. Ўғри ўз айбини тан олмаслик учун: “Мен болани уйига элтаётган эдим” ёки “Эмиздиргани олиб кетаётган эдим”, деб кўрсатма бериши мумкин, шу билан бу ишга шубҳа аралашади.

Фақиҳ Абу Юсуф ушбу ҳолатга қуйидагича баҳо берганлар: “Агар болани эғнидаги зийнати 10 дирҳамга етса, шу зийнат эътибори билан

Ўғрининг қўли кесилади”. “Мабсутда” ушбу ҳолатга ўхшаш қуйидагича фикр билдирилган. “Агар бир киши бир чўпонни ўғирласа ва ушбу чўпон 10 дирхам турмасаю, лекин унинг чўнтагидан 10 дирхамдан зиёд топилса, бу ҳолатда, агар ўғри чўнтакда пул борлигини билмаган бўлса, қўл кесилмайди, мабодо, билган бўлса, қўли кесилади”.

Ҳуқуқшунослар жазони енгиллаштирувчи кўпгина ҳолатларни ҳам баён қилишган. Шулардан бири қуйидагичадир: Бир киши бошқа бир одамни қарз олган, қарздор одам қарзини тўлашдан бош тортиб, юрган бўлса, қарз берган киши унинг ҳонадонига келиб ўғринча берган миқдорида пул олса, унинг қўли кесилмайди, чунки бу одам ўз ҳаққини олди. Аммо пул ўрнига бирор моддий буюм олса, ушбу нарсада унинг ҳаққи бўлмаганлиги учун қўли кесилади. Ҳуқуқшунослар бу ҳолатга ҳам икки ҳил фикр билдириб: “Агар қарз берган билан қарздор орасида маълум муддатда тўлашлик акти тузилган бўлса, унда ўша вақтда олишлик билан муддатдан аввал олишлик уламолар фикрига кўра, истехсонга кўра баробардир. Истехсонга кўра, аввал олишликка рухсат бўлгани юзасидан юқорида қарз берган одамнинг қўли кесилмайди”. Иккинчи тоифа фақиҳлар: “Қиёсга кўра ваъдалашган кунидан аввал олганлиги учун қўли кесилади”, дейишган.

Бурҳонддин Марғиноний айтадилар: “Ўғрининг жинойт қилганлигини исботлаш ва жинойт жавобгарликка жалб қилиб, унинг қўлини кесишлик учун албатта моддий бойлик эгасида қўрғон деган маънони англатувчи макон бўлиши шартдир(қўрғонни уй, қалъа, яъни эшик деворли бинолар, дўкон, кулфланидиган сандиқ ҳамда қўриқчиси бўлган очиқ ердаги объектлар ташкил этади)”. Лекин ушбу турдаги объектлардан ашёлар ўғирланганда доим ҳам кескин чоралар кўрилмаган.

Бурҳонуддин Марғинонийнинг фикрларига кўра, кимки ўз ота онасиникидан ёки боласиникидан ёки никоҳланиши мумкин бўлмаган яқин қариндошиникидан нарса ўғирласа, унинг қўли кесилмайди. Бунинг сабаби, ота ва болалар орасида молларни беркитишлик ҳолати йўқлиги ва бир бирлариникига алоҳида изн олмай кириб чиқиб юришларидир. Маҳрам

бирларининг олдиға беизн киришлари мумкин. Шу жихатдан ҳам уларнинг қўли кесилмайди.

Имом Шофеъий маҳрам бўлган қариндошларни маҳрам бўлмаган қариндошларга қиёс қилган ҳолда, агар киши ота она ва фарзандлариникидан ташқари кишиларнинг мулкини олганда албатта қўли кесилади, Бурҳониддин Марғиноний: “Кечаси посбон турадиган ердан кундузи ўғирланган ашёлар учун ҳам жазо берилади”, деганлар ва ўз сўзларига далил қилиб Расулulloҳ(САВ) замонларида сафрон деган саҳобанинг масжидда уҳлаб ётганда бошининг тагидан рўмолини ўғирлаган кимсанинг қўлини кесишликка буюрганларини таъкидлаб келтирганлар. Умум жамоат фойдаланадиган биноларда ўғрили содир бўлмаслигига ҳам мусулмон қонуншунослари бир қанча фикр билдирганлар. Ҳаммомдан ёки қарвонсарой каби одамларга доим очиқ бўлган жойлардан ўғирланган ашёлар учун қўл кесилмайди. Чунки бу жойларга беизн киришликка руҳсат берилган бўлса ҳам у қоровули билан қўрғон ҳукмида бўлиб, ундан нарса ўғирлаган кишининг қўли кесилади.

Ҳанафий мазҳабининг қонуншунослари ўғрилиқнинг кўп тарқалган тури чўнтакқесарликка ҳам диққат билан фикр билдиришган. Агар ўғри ҳамённи кесиб пулни олса(яъни, ташқарида турган ҳамённи), унинг қўли кесилмайди. Аммо қўлини ҳамёнга сиқиб олса, қўли кесилади. Биринчи кўринишда пул ташқи томонда ўғирланганлиги ҳамда муҳофаза этиладиганган ерга тажовуз кузатилмаганлиги сабаб бўлса, иккинчи ҳолатда қўлини муҳофаза этилган ерга тикилганлигидир. Мабодо ташқарида турган ҳамённи кесмай боғичини ечиб пулини оладиган бўлса, у ҳолда иллат ўзгарганлиги учун жавоб ҳам ўзгаради, яъни қўли кесилади. Фақиҳ Абу Юсуфдан юқоридаги ҳар иккала ҳолатда ҳам ўғрининг қўли кесилади, деган ривоят бор.

Ғасб сўзи бирор шахснинг нарса(ашё, мол мулк ва ҳ.з) сини қуч ишлатиш орқали эгаллаб олиш деган маънони англатади.

Ноқонуний эгалловчи томонидан тортиб олинган нарсага шикаст етказилган тақдирда, (нарсанинг асл эгаси, унинг ҳақини сўраганда ҳам) у (ноқонуний эгалловчи) ушбу нарсанинг эгаси деб ҳисобланади.

Олимларнинг фикрларига кўра, агар кимда ким, ноқонуний тарзда кўчар ашёларни ёки мебелни эгаллаб олиб, сўнгра уларга шикаст етказса, мулк эгаси эса, ушбу ашёларнинг ҳақини талаб қилса, ноқонуний эгалловчи ўз ўзидан ушбу мулкнинг эгаси деб ҳисобланади. Имом Шофеий фикрларига кўра, ноқонуний эгалловчи мулк эгаси деб ҳисобланмайди, зеро, ашёнинг тортиб олиниши, бу зўравонлик ва ноқонуний ҳаракат бўлиб, бундай ҳаракат мулк ҳуқуқига эга бўлиш учун асос бўла олмайди; шунингдек, кимдир мударрабни эгаллаб олса ва унга зиён етказса, мулкдор эса ундан мударрабнинг ҳақини келтирилган зиён учун ундириб олса, бундай ҳолатда ноқонуний эгалловчи мулкнинг эгаси деб ҳисобланмайди. Бизнинг олимларнинг фикрларига кўра, мулкдор мулкнинг эквивалентини олади; ушбу ашё бир шахсдан иккинчи шахсга мулк бўлиб ўтиши мумкинлигини ҳисобга олганда, ноқонуний эгалловчи ушбу мулкка етказилган зарарни қоплагандан сўнг, унинг эгасига айланади.

Айтиш жоизки, ноқонуний эгалланган ашёнинг қиймат нархи аниқланаётганда, ноқонуний эгалловчининг арзи(қасам ичиш билан мустаҳкамланган)га ишониш даркор, негаки, мулк эгаси маълум миқдорда пул талаб қилган ҳолда даъвогар деб ҳисобланади, ноқонуний эгалловчи эса ушбу пулнинг миқдори юзасидан бахслашади; инкор қилувчининг арзига (қасамёд билан мустаҳкамланган) эса, фақат мулк эгаси томонидан ўзининг талабини тасдиқлаш мақсадида далил келтирилмасагина ишониш лозим;

Мулк эгаси ашёнинг қиймат нархини олгандан сўнг, агар мукофот унинг талабига жавоб берса, уни қайтариб олишга талаб қила олмайди.

Агар эгаллаб олинган ашё, ноқонуний эгалловчи томонидан берилган пул миқдоридан қиймати юқори бўлган ҳолда топилса ёки тикланса, ва ушбу ашёни қийматини ундриш мулк эгаси томонидан талаб қилинган, ёки келтирилган далиллар туфайли, ёки, ноқонуний эгалловчи томонидан ҳеч

кандай қаршилиқ кўрсатилмаган ҳолда ундирилган бўлса, мулк эгаси ушбу ашёни қайтриб олишга ҳаққи йўқдир; аксинча, ушбу ашё ноқонуний эгалловчининг мулки бўлиб ҳисобланади, зеро, ашёга бўлган ҳуқуқ мулк эгасининг розилиги ила пайдо бўлган. Чунки, мулк эгаси, ушбу ашё қийматини ноқонуний эгалловчидан талаб қилиб олган. Агарда, аксинча, мулк эгаси мукофотни ноқонуний эгалловчининг арзи орқали олган бўлса, мулк эгасида ёки мукофотни олмоқ, ёки эгалланган ашёни олиб, ноқонуний эгалловчи томонидан берилган мукофотни қайтариш танловига эга бўлган бўлар эди. Агарда, эгалланган ашё, унинг қиймати берилган мукофотга тенг ёки камроқ бўлган вақтда топилса, ва мулк эгаси ушбу мукофотни ноқонуний эгалловчининг арзи ёки қасами туфайли қабул қилган бўлса, ушбу ҳолатга нисбатан юқорида келтирилган қонун қўлланилади. (яъни, мулкдорда танлаш ҳуқуқи пайдо бўлади)

Ноқонуний эгалловчи томонидан эгалланган қулнинг сотилиши мумкиндир, агарда, мулк эгасига қулнинг қиймат нархи мукофот шаклида берилган бўлса, аммо, қулнинг озод қилиниши эса мумкин эмасдир.

Агар, кимда ким бирор қулни тутиб олиб, уни сотиб юборса, қулнинг эгаси эса ноқонуний эгалловчидан қулнинг қийматини мукофот шаклида олса, ушбу олди сотди ҳақиқийдир. Агар, аксинча, ноқонуний эгалловчи қулни озод қилсаю, мулкдор кейин мукофотни олса, унда қулнинг озод қилиниши ҳақиқий эмас деб ҳисобланади, чунки, ноқонуний эгалловчи мукофотни тўлаган вақтда пайдо бўладиган мулк ҳуқуқи, камчиликлардан ҳоли эмасдир. (яъни, ноқонуний эгалловчининг мулк ҳуқуқи қулнинг ишлаб топган пулига қадар йўналтирилади, лекин авлодларига эмас; бошқа сўз билан айтганда, агар, кимда ким қул аёлни ноқонуний эгаллаб олса, ва унинг ишлаб топган пулини олсада, сўнгра, мулкдорга мукофот тўласа, унда қулнинг иш ҳақи унинг мулки деб ҳисобланади; аммо, агар қул аёл унинг эгалигида бўлган вақтда бола туғса, ва шундан сўнгина ноқонуний эгалловчи мулкдорга мукофот тўласа, қулнинг болалари унинг мулки бўла олмайди).

Ноқонуний эгалловчи томонидан эгалланган ашёнинг меваси унинг қўлида омонат деб ҳисобланади.

Ноқонуний эгалланган боғнинг мевалари ва қул аёлининг болалари, ноқонуний эгалловчининг қўлида омонат деб ҳисобланади. Агар улар йўқ қилинган бўлса ва ноқонуний эгалловчи уларга нисбатан ҳеч қандай қонунбузарлик содир этмаган бўлса, у ҳолда у жавобгар бўлмайди. Агар, ноқонуний эгалловчи мулкдорнинг талабига кўра уларни беришдан бош тортган бўлса, ёки уларга нисбатан қонунбузарлик содир этган бўлса у жавобгар деб ҳисобланади. Имом Шофеийга кўра, эгалланган нарсанинг ўсиб кўкариши, у ўша нарсага қўшиладими ёки йўқми, жавобгарлик учун предмет деб ҳисобланади, чунки, уларга нисбатан ноқонуний эгалланиш белгиланган: ноқонуний эгаллаш мулк эгасининг розилигисиз унинг мулкни эгаллашдир. Демак, ҳар қандай ноқонуний тарзда эгалланган нарсанинг кўпайиши, ноқонуний эгалловчининг унга нисбатан жавобгар эканин белгилайди. Яъни, агар Макканинг муқаддас еридан буғунинг урғочиси эгалланса, ва ноқонуний эгалловчининг қўлида бўлган вақтда у бола туғса, мулкдор ушбу туғилган болага нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлмайди, чунки, мулкдор унга эгалик қилмаган. Олимларимизнинг фикрига кўра, “ноқонуний эгаллаш бу мулкдорнинг ҳуқуқини поймол қилган ҳолда, унинг мулкни эгаллаб олиш”. Лекин, мулкдор эгалланган мулкнинг кўпайтмасига эгалик қилмаган, демак, ушбу эгалланган нарса йўқ қилиниши мумкин эмас. Агар, мулкнинг кўпайиши, ўша мулк орқали кўпайганини ҳисобга олса, мулкдорнинг ушбу мулкка бўлган ҳуқуқи давом этади ва ноқонуний эгалловчи уни қайтариб беришга қаршилиқ қилмайди ; лекин, агар, ноқонуний эгалловчи, мулкдорнинг талабига кўра уни қайтариб беришдан бош тортса, у ҳолда, ноқонуний эгалловчи ушбу кўпайтмага худди унга нисбатан зара етказган каби жавобгар деб ҳисобланган(уни ўлдирса, еб қўйса, сотиб юборса ёки бериб юборса).

Қул аёлнинг ноқонуний эгалловчиси, у хомиладорлиги вақтида бўлган зарарларга жавобгар эмас, фақатгина, боланинг қиймати ушбу зарарга тенг бўлса.

Агар қул аёл ноқонуний эгаллан вақтда, хомиладорлик натижасида зара кўрса ва ушбу зарарнинг қиймати боланинг қиймат нархига тенг бўлса, у холда, ноқонуний эгалловчи зарани қоплашга мажбур эмас. Имом Шофеий ва Зафарларнинг наздларида, боланинг қиймати зарар учун мукофот бўла олмайди, негаки, бола қул аёлнинг эгасига тегишлидир, демак, бола қул аёл чеккан зарарга нисбатан мукофот тарзида ишлатила олмайди.(юқоридаги буғу мисоли каби) Худди шу каби, агар бола ноқонуний эгалловчи томонидан онасини қайтарилгунига қадар ўлиб қолса, ёки, она туғруқ вақтида ўлса ва боланинг қиймати халок бўлган онанинг қийматига тенг бўлса, ёки, кимдир бировнинг қўйини жунгини кесиб ташласа, бировнинг дарахтини шохларини кесиб ташласа ёки қулга бирор санъатни ўргатса, бунинг натижасида эса, у баъзи маънода яроқсиз ҳолга келса(яъни, хўжайини томонидан белгиланган ишга нисбатан). Бунга айбдор бўлган ноқонуний эгалловчи, ушбу келтирилган зарарларга нисбатан жавобгар деб саналади гарчи предметнинг қиймати ўсган бўлса ҳам. Олимларимизнинг фикрига кўра, ушбу ҳолатларда, кўпайтма ва зарарнинг сабаби бир, айнан-боланинг туғилиши, бу ҳолатда зарар инобатга олинмайди, чунки, унга қарама қарши, кўпайтма ҳосил бўлгани учун. Демак, бу турдаги зарар жавобгарликни юзага келтирмайди, чунки, бу ҳолат, қуйидагилар билан баробардир. Масалан, кимдир семиз қулни эгаллаб оласа-да, сўнгра у озиб, яна семирса; ёки, қул икки олди тишини йўқотиб, ўрнига 2 та янги олади; ёки кимдир ноқонуний эгалланган қулнинг қўлини кесганда, ноқонуний эгалловчи унинг учун жарима тўлайди ва уни шу холда мулкдорга топширади. Бу каби ҳолатларда ноқонуний эгалловчи мукофот тўлашга мажбур эмас. Онанинг туғруқ вақтидаги ўлимига келадиган бўлсак, бунга икки хил ёндашув бордир. Биринчиси, агар боланинг қиймати зарарни қоплаш учун етарли бўлса, у мукофот сифатида қабул қилинади. Иккинчиси, (Захири –Ривоятга кўра)

боланинг қиймати мукофот сифатида ўтмайди, негаки, туғруқ ҳар доим ҳам ўлим билан эмас, балки, кўп ҳолларда яхши тугайди. Қачонки, бола онанинг қайтариб берилишидан аввал ўлса, зарар қопланган деб ҳисобланмайди, чунки, асосий предмет (она) бошланғич ҳолатда қайтарилиши лозим эди; онанинг бола туғилиши натижасида зара кўрганлиги ва ушбу зарар(бола) ўлганлиги туфайли она билан бирга қайтариб берилмаслиги шундан далолатки, демак она эгаллангунга қадар бўлган ҳолатида қайтарилгани йўқ. Имом Шофеий ва Зуфарлар томонидан келтирилган қолган мисолларда кўпайтма ва зарарнинг сабаби бир хил ҳолат эмас, чинки, дарахтга келтирилган зарарнинг сабаби-унинг шохларини кесиш, кўпайтманинг сабаби эса-унинг ўсганидир; қўйда ҳам худди шундай, қулга келтирилган зара бу нинг ўқитиганлиги, унинг кўпайтмаси эса-унинг ақлидир.

Ноқонуний эгалловчи томонидан эгалланган қул аёл ундан хомиладор бўлса ва унинг қайтарилганидан сўнг, туғруқ вақтида ўлса, ноқонуний эгалловчи унинг қиймат нархига жавобгар бўлади.

Агар кимдир, қул аёлни эгаллаб олиб, у билан жинсий алоқада бўлса, ва хомиладор қилиб, мулкдорга қайтариб берса ва аёл туғруқ вақтида ўлса, у ҳолда, ноқонуний эгалловчи, қул аёл хомиладор бўлган вақтидаги қийматини тўлаши керак; аммо, у озод бўлганида, Абу Ханифага кўра, ҳеч қандай мукофот талаб қилинмаган бўлар эди. Шогирдлар айтишларича, у қул бўлган ҳолда ҳам, мукофот талаб қилинмайди. Чунки, агар ноқонуний эгалловчи томонидан қулаёл мулкдорла тўлиқ ва асл холида қайтарган бўлса, у ҳолда мулкдор уни ўз эгалигига қабул қилган деб ҳисобланади; агар, қул аёлнинг ўлими(туғруқ), ўша вақтда(яъни, мулкдорга қайтган вақтида) содир бўлган деб ҳисобланса, ноқонуний эгалловчи бунга жавобгар бўлмайди. Чунки, худди шу каби, қул аёл эгалланган вақтда касал бўлиб қолса-ю, шу ҳолатда мулкдорга қайтарилиб, сўнгра ўлса; ёки, ноқонуний эгалланган қул аёл бошқа биров билан зино қилсада, мулкдорга қайтарилган бу гуноҳи учун жазоланиб, ўлса; бу ҳолатнинг ҳеч бирида ноқонуний эгалловчи жавобгар бўлмайди, худди, сотувчи хомиладор қулни сотсаю, сотиб олувчининг

кўлида туғруқ натижасида ўлгани каби. Абу Ханифага кўра эса, ноқонуний эгалловчи қулни эгаллаган вақтда унинг ўлим сабаби йўқлиги ва қулни қайтариш вақтида ушбу сабаб унинг ичида бўлганлиги, қулнинг эгалланган вақтидаги бошланғич ҳолати йўқлигини билдиради; демак, қулнинг қайтарилиши тўлиқ ва ҳақиқий бўлмагандир. Бу ҳолат шу билан ўхшашки, эгалланган қул аёл, ноқонуний эгалловчининг эгалигида жиноят содир этиб, мулкдорга қайтарилгач эса шу жиноят жазосини олса, ёки эҳтиётсизлик натижасида жиноят содир этиб, қасос олувчига топширилса, бу ҳолларда мулкдор ноқонуний эгалловчидан унинг қийматини олишга ҳақли.

Эгаллаб олиган ашёдан фойдаланганлик учун ижара ҳаққи тўланмайди; лекин ноқонуний эгалловчи, ушбу предметга келтирилган зарар учун жавобгар саналанди.

Ноқонуний эгалловчи эгалланган предметдан фойдаланиш учун жавобгар эмас(яъни, ижара ҳаққи тўлаши шарт эмас); лекин, ушбу предметга зара етса, унинг зараини қоплаши шарт. Имом Шофейга кўра, ноқонуний эгалловчи эгалланган ашёни ишларгани учун, унинг учун ижара ҳаққи тўлаши шарт дейдилар. Имом Шофейий ва олимларимизнинг фикрларига кўра, агар, кимда ким бир уйни эгаллаб олса ва уни шу ҳолича қолдирса ёки уйни ўзи эгалласа, икки таълимотга кўра ҳам, ноқонуний эгалловчи уйдан фойдалангани учун жавобгар эмас. Имом Малик айтадики, агар ноқонуний эгалловчи уйда ўзи яшаб турса, у ҳолда ижара ҳаққи тўлашга мажбур, агар яшамаса, бунинг аксидир. Имом Шофейийга кўра, ишлатилаётган предметни қиймат ўлчанади, демак, ноқонуний эгалланган вақтда жавобгарлик предмети деб ҳисобланади. Бу ҳолатга икки хил ёндашув мавжуд. Биринчидан, ноқонуний эгалловчи томонидан эгалланган предметдан фойдаланиш ўша вақтдагина амалга оширилади; агар шундай бўлса, у фойдаланишга ҳаққи бордир, ва албатта, бунинг учун жавобгар бўлмайди, чунки ҳеч ким ҳаққи бор бўлган нарсага жавобгар бўлмайди. Иккинчидан, фойдаланиш ва мулк ўртасида ўхшашлик йўқ, чунки, фойдаланиш бу мансублик, мулк эса мазмундир. Моддий нарсалардан фойдаланиш,

жавобгарликни юзага келтирмайди, унинг учун буриладиган мукофот ва предмет ўртасида ўхшашлик талаб қилинади. Имом Шофеийнинг “мулкдан фойдаланишнинг қиймати аниқланади” деган гапларига эса, шуни айтиб ўтамизки, бу ҳолатлар фақат ижара шартномаларидагина талаб қилинади, аммо ноқонуний эгаллашда ҳеч қандай битим тузилмайди. Аммо, эгалланган нарсага зара етказилса, унинг зарари қопланиши даркор.

Мусулмон киши зиммийнинг майи ёки чўққасига етказилган зарари учун жавобгардир. Агар мусулмон киши, зиммийга тегишли бўлган май ёки чўққага зара етказса, у уларнинг қиймат нарҳини қоплаб бериши керак; агарда у мусулмонга тегишли бўлган шу каби нарсаларга зара етказса, ҳеч қандай мукофот талаб қилинмайди. Имом Шофеийга кўра, биринчи ҳолатда ҳам мукофот талаб қилинмайди. Шу каби ҳолат(май ва чўққанинг бузилиши) зиммий илан зиммий ўртасида содир бўлган бўлиб, ёки ушбу предметлардан бирини зиммий бошқасига сотса, олиларимизнинг фикрига кўра ушбу олди сотди қонунийдир(Имом Шофеий фикригага қарши). Имом Шофеий айтадиларки, ушбу предметлар мусулмонлар учун қийматсиз бўлиб, зиммийлар учун ҳам шундайдир, чунки улар мусулмонларнинг қонунларига бўйсунадилар. Шу сабабли, бу предметларнинг бузилиши, ҳеч қандай тарзда қопланмайди. Бизнинг олимларнинг фикрларига кўра, май ва чўққа зиммийлар учун қийматга эга бўлган мулкдир, чунки улар учун май-мусулмонлар учун-сирка кабидир, чўққа эса-қўй билан тенгдир; демак, биз, мусулмонлар ўларнинг динини ҳурмат қилган ҳолда, уларни ўз қонунларимизга бўйсундиришга ҳаққимиз йўқ. Демак, кимки уларнинг май ёки чўққаларига зара етказса, у зиммийларнинг қийматли нарсаларига путур етказган деб ҳисобланади.

Кўриниб турибдики, агар мусулмон шахс, зиммийнинг май ёки чўққаси бузиб қўйса, ушбу нарсаларнинг алмаштирилиши мумкинлигига қарамасдан, унинг қийматини қоплаши лозим, чунки, мусулмон майни мулк сифатида беришга ҳақли эмас, чунки, у маёга нисбатан шараф кўрсатаётган бўлар эди. Бошқа ҳолатки, бир зиммий бошқасига май сотса ёки уни бузиб қўйса. Бу

холда, сотувчи сотиб олувчига майни бериши керак, майни бузган ўахс эса, мулк эгасига худди ша миқдорда май қайтариши керак.

Ноқонуний эгаликда бўлган предметнинг меҳнат натижасида ўзгартирилиши, харажат билан бириктирилмаган холда, мулк ҳуқуқини ўтказмайди; агар меҳнат харажатлар билан бўлган бўлса, у холда мулк ҳуқуқи ноқонуний эгалловчига ўтади, ва у мукофот бериши керак бўлади.

Агар кимдир мусулмонга тегишли майни эгаллаб олса, ва уни қуёшга ва сояга қўйган холда сиркага айлантирса, ёки ўлаксанинг терини эгаллаб олиб, уни ошлаб қўйиб, унга қийматга эга бўлагн нарса билан ишлов берса, у холда мулкдор майни ноқонуний эгалловчига ҳеч нарса бермасдан, уни қайтариб олишга ҳаққи бор, терининг эгаси эса, уни қайтариш учун ноқонуний эгалловчига қилган меҳнатига ҳақ тўлаб олиши мумкин. Биринчи холда, майнинг сиркага айланиши, унинг тозаланиши демакдир; демак, сиркага бўлган мулк ҳуқуқи мулкдорга тегишли бўлиб қолади, чунки майни сиркага айланиши ҳеч қандай янги ҳолатни келтириб чиқармайди. Аммо, иккинчи ҳолатда эса, терига ноқонуний эгалловчига тегишли бўлган қийматга эга бўлган нарса аралашади ва бу ҳолат худди қўйлакни бўйаш билан тенгдир. Бунга кўра, мулкдор ноқонуний эгалловчидан сиркани ҳеч қандай мукофот талаб қилмасдан олишга ҳақли, терининг эгаси эса, ноқонуний эгалловчига қилган меҳнати учун пул тўлаб олиши керак. Ушбу ишнинг қийматини аниқлаш учун, аввал ишлов берилмаган тери қиймати, сўнгра, ишлов берилган қисмини айириб аниқланади: уларинг қийматдаги фарқи ноқонуний эгалловчига тўланиши керак. Бундай ҳолларда, ноқонуний эгалловчи ушбу предметни пулини олмагунга қадар ўзида сақлаб туришга ҳақли. Абу Ханифага кўра, агар ноқонуний эгалловчи сиркани ёки ишлов берилган терини йўқ қилса, у ҳолда ноқонуний эгалловчи тери учун эмас, сирка учун жавобгар деб ҳисобланади. Шогирдларнинг фикрларига кўра эса, у терига ҳам жавобгар бўлади, унинг учун мукофот олиши керак бўлса ҳам. Сиркага бўлган жавобгарликнинг мавжудлигини сабаби шундаки, ушбу сирка, майнинг эгасининг мулки бўлиб, ўз қийматини йўқотмаган, демак,

ноқонуний эгалловчи унга етказган зарари учун жавобгардир; сирка алмаштирилиши мумкин бўлган нарса юўлгани учун, ноқонуний эгалловчи унинг ўрнига худди шу миқдорда сирка бериши шарт. Терига бўлган жавобгарликнинг асосида икки хил фикр бор. Биринчи фикрга кўра, ушбу предмет мулкдорнинг мулки бўлгани учун, у мулкни қайтариб олиш ҳуқуқига эга; тери қийматли нарса бўлганлиги учун эса, мулкдор унинг қийматини ноқонуний эгалловчидан талаб қилиш ҳуқуқига эга. Яъни, ишлов берилган тери қийматида пулни олиб, сўнгра, уни ушлов берилган қисми учун ноқонуний эгалловчига пул тўлаши керак. Иккинчидан, ноқонуний эгалловчи ишлов берилган терини қайтариб бериши керак эди, чунки терининг йўқ қилиниши натижасида ноқонуний эгалловчи жавобгар деб ҳисобланган ва унинг зарарини қоплаган. Аммо, шуни айтиш жоизки, агар, тери ноқонуний эгалловчининг айбисиз йўқ қилинган бўлса, у ҳолда ноқонуний эгалловчи ҳар қандай ҳолатда ҳам жавобгар деб ҳисобланмайди. Шогирдларнинг фикрларига келсак, яъни “мулкдор ноқонуний эгалловчидан ишлов берилган тери қийматини мукофот сифатида олиб, сўнгра, унинг ишланган жойи учун ноқонуний эгалловчига пул тўлаши керак” деганда, шу нарсага асосланадики, терининг ва унинг ишланишининг қиймати ҳар хил бўлади. Яъни, агар терининг қиймати динорларда, унга ишлов берилиши дарагимларда ўлчанса, ёки иккиси ҳам тангаларда ўлчанса, мулкдор терининг қийматидан унинг ишланган нариҳини айириб, унинг фарқини ноқонуний эгалловчидан олиши керак бўлган, негаки, аввал терининг қийматини тўлиқ олиб, сўнг бир қисмини қайтарилишини фойдаси йўқдир. Абу Ҳанифага кўра, юқоридаги тери, унга ноқонуний эгалловчи томонидан ишлов берилганидан сўнг қийматга эга бўлди, яъни, унинг қийматга эга бўлиши, унга қўшилган қийматли мулк туфайли бўлган. Демак, меҳнат унинг ҳуқуқи деб ҳисобланади, тери асосий предмет бўлиб, ўзининг қийматига кўра ушбу меҳнатнинг махсули деб ҳисобланади; ноқонуний эгалловчи асосий предметга нисбатан жавобгар бўлмаганлиги учун, (айнан, меҳнат) у тери

учун ҳам жавобгар бўлмайди, худди, терига етказилган зара унинг айбисиз содир бўлганлиги каби.

Майга қийматли нарса аралаштириб, уни сиркага айлантириш ҳолати ҳақида.

Агар ноқонуний эгалловчи, майга туз сепиб, уни сиркага айлантириб қўйса, Абу Ханифага кўра, сирка ҳеч қандай мукофотсиз унинг эгалигига ўтади. Шогирдларнинг фикрларига кўра эса, агар мулкдор ноқонуний эгалловчига тузнинг қийматиға тенг бўлган сиркани берса, мулкдор сиркани олиш ҳуқуқиға эга бўлган. Агар, аксинча, мулкдор сиркани ноқонуний эгалловчида қолдириб, унинг учун мукофот олмоқчи бўлса, бу ҳолат юзасидан икки хил фикр мавжуд. Агар, ноқонуний эгалловчи майни йўқ қилса, у Абу Ханифага кўра, у жавобгар дуб ҳисобланмайди. Агар ноқонуний эгалловчи унга сирка қуйиб, майни сиркага айлантурса, бу ҳолатға имом Муҳаммаднинг фикрлари келтирилади: агар май унга сирка қуйилгач сиркага айланиб бўлса, бу ҳолда, ноқонуний эгалловчи мулкдорға мукофот бериши шарт эмас, чунки, майга сирка қуйилиши уни йўқ қилиш билан баробар, май эса қийматға эга бўлган предметдир. Агар, майга қуйилган сирканинг етарли бўлмагани туфайли узоқ вақтдан сўнг сиркага айланса, у ҳолда уни ноқонуний эгалловчи ва мулкдор ўртасида бўлиш керак дейилган. Яъни, ноқонуний эгалловчи сирка қуйилган қисмиға, мулкдор эса май қисмиға эга бўлади, чунки, ноқонуний эгалловчи ўзининг сиркаини мулкдорнинг сиркаи билан аралаштириб юборган; бу эса, имом Муҳаммадға кўра йўқ қилишға кирмайди. Аммо, Абу Ханифага кўра, сирка икки ҳолатда ҳам ноқонуний эгалловчиға тегишли бўлади, чунки, сирканинг майға қуйилиш факти майнинг йўқ қилиниши демакдир; Ушбу турдаги йўқ қилиш эса, ҳеч қандай жавобгарликни юзаға келтирмайди. Агар бу ҳолатға майни йўқ қилиш, яъни қийматға эга бўлмаган нарсани йўқ қилиш деб қаралса; агарда, уни сирка йўқ қилиш деб қабул қилсак, бу ўз мулкини йўқ қилиш дегани бўлиб, сирка ноқонуний эгалловчининг мулкиға айланади. Имом Муҳаммадға кўра, ноқонуний эгалловчи, агар суюқликка сирка солгандан сўнг у бир соат ўтиб,

сиркага айланса ва уни йўқ қилса, у жавобгар бўлмайди. Ушбу ҳолатда, у бутун бўлган нарсага бўлган мулк ҳуқуқига эга бўлади, демак, фақатгина ўзининг мулкинигина йўқ қилади, агар, ноқонуний эгалловчи, суюқликни сиркага айланганидан сўнг узоқ вақт ўтгач уни йўқ қилса, у бировнинг мулкини йўқ қилганлиги учун жавобгар деб саналади.

Муסיқа асбобини йўқ қилиш ва мусулмоннинг шарбатини тайёрлаш жавобгарликни келтириб чиқаради.

Агар кимда ким мусулмоннинг удини(қадимги чолғу асбоби) ёки сурнайини синдирса, ёки сиккер, муниссафларини(хурмо ва узум шарбатлари) тўкиб юборса, у жавобгар бўлади, чунки, ушбу нарсаларнинг сотилиши қонунийдир(Абу Ханифага кўра). Шогирдларнинг фикрига кўра эса, у жавобгар бўлмайди, чунки бу нарсалар олди сотди предмети бўла олмайдилар. Кимдир айтадики, ушбу келишмовчилик фақатгина ўйин кулгуга керак бўладиган чолғу асбобларига тегишлидир: аммо, агар кимдир уруш вақтида ишлатиладиган барабанни, ёки, тўйларда чалинадиган тамбурин ёки цимбалыни синдирса, у жавобгар деб ҳисобланади. Абу Ханифага кўра, базик номли ичимлик(хурмо майининг бир тури) биринчидан, сотув ва жавобгарлик предмети деб саналади, иккинчидан бу ундай эмас. Шогирдларнинг фикрига кўра, биринчидан, ушбу нарсаларнинг ҳаммаси қонунни бузиш учун тайёрланади, демак, улар қийматга эга нарсалар эмасдир; иккинчидан, ушбу шахснинг ҳаракатлари суистемол қилиш демакдир; Абу Ханифага кўра, юқоридаги предметлар мулк деб саналади, чунки улар фойда келтириши мумкин, гарчи улардан ноқонуний йўл билан ҳам фойдаланса бўлсада. Демак, ушбу нарсаларнинг қиймати бўлгани боис, уларни йўқ қилган шах, ўрнига пулини қоплаши керак (олди сотдида ҳам худди шундай). Ҳамда ушбу нарсаларни йўқ қилган шахс, уларнинг ички қийматига тенг бўлган нархини тўлаши керак.

Абу Ханифага кўра, агар кимдир ўша нарсаларни йўқ қилса, уларнинг асл қийматини нархини тўлаши даркор, уларнинг қандай хуш кайфият келтиришидан қатъи назар. Агар, қўштқчи аёлга зарар ета, уни қиймати

фақат қул сифатида ўлчанади; урушқоқ қўй ёки хўрозга ҳам шу ҳолат тегишлидир. Айтиш жоизки, сиккер ёки монассафларнинг бирини юзига тўкиб юборса, ушбу шах фақатгина тўкилган қисмига пул тўлайди, унинг ҳаммасига эмас, чунки мусулмон одам бундай нарсаларингн мулкдори бўлиши мумкин эмас. Агар, кимдир христиан одамнинг хочини синдириб қўйса, у унинг пулини тшлаши керака, чунки христианлар учун диний амалларни бажариш жоиздир.

ХУЛОСАЛАР

“Ҳидоя” асарининг қиёсий таҳлили, унинг ўз замонасидаги ўрни ва аҳамияти ҳамда ундаги қоидаларнинг бугунги қонунчилик билан таққослаб ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. “Ҳидоя” расмий ҳужжат ва ҳуқуқий норма эмас, балки фақиҳ алломанинг ижод маҳсули эканлигидан келиб чиқиб, унга ислом нормаларининг кенг ва мукаммал шарҳи, амалий талқини ва низоларни ҳал этишга оид ишончли тавсиялар мажмуи деб, таъриф бериш мумкин.

2. “Ҳидоя” асари мулкӣ муносабатларни тартибга солишда хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва қонун томонидан ҳимоя қилиниши, қонунӣ мулкдор ҳуқуқларининг устуворлиги тамойилларидан келиб чиқади. Бироқ, бугунги қонунчиликдан фарқли равишда ислом ҳуқуқида ноқонунӣ эганинг ҳам айрим ҳуқуқларга эгалиги ва бу ҳолат ноқонунӣ қўлга киритилган мол-мулкнинг шакли ўзгартирилганда намоён бўлиши “Ҳидоя”да келтирилган. Қолаверса, “Ҳидоя” асарини ўрганиш шуни кўрсатадики, амалдаги ҳуқуқ тизими ва қадимги Рим ҳуқуқидан фарқли равишда ислом ҳуқуқида ноқонунӣ эгани иккига, яъни инсофли ва инсофсиз эгалловчига бўлиш тенденцияси мавжуд бўлмаган.

3. “Ҳидоя” асарининг мазмуни, ундаги ислом қоидаларининг талқини ва ифодалаш услубидан келиб чиқиб, бир вақтнинг ўзида “Ҳидоя” асарини ислом ҳуқуқи бўйича ёзилган шарҳлар, Олий суд Пленуми қарори ва кўрсатмалари, илмий монография ва қиёсий таҳлилга асосланган юридик энциклопедияга қиёслаш мумкин.

4. Амалга оширилган таҳлиллар натижасида “Ҳидоя” ва амалдаги фуқаролик ва оила кодексларининг моддалари ўртасида бир қанча боғлиқликларни кўрамиз. Буларга, васий ва ҳомийларга талаб қўйилиши, вояга етмаган шахснинг мулкӣ ҳуқуқлари ва улардан келадиган фойда ҳар доим биринчи ўринда эканлиги, ёки, васийларнинг ҳаракатлари юқори турувчи органлар томонидан назорат қилиниши кабиларни мисол сифатида

келтирсак бўлади. Умуман олганда, “Ҳидоя”да ва мусулмон ҳуқукида мулкдорларнинг ҳуқуқий ҳолати миллий қонунчилигимиз билан ўзаро ўхшаш тарафлари кўплиги билан характерланади. Энг асосийси, ҳар иккаласида ҳам, мулк ҳуқуқи ва мулкдорларнинг ҳуқуқий ҳолати муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва қонунлар билан ҳимоя қилинганлигидадир.

5. “Ҳидоя”да ёзлишича, мусулмонларга тегишли мулкларнинг кўчар(манқул) ва кўчмас (ғайриманқул) турлари ажратилади. Кўчар мулкларга бир жойдан иккинчи жойга кўчиши осон бўлган ҳамда тортиш ва ўлчаш орқали аниқлаш мумкин бўлган мулклар киритилади. Ҳанафий мазҳаби фақиҳлари бир жойдан иккинчи жойга кўчириб бўлмайдиган, кўчириш билан ўз хусусиятини йўқотадиган нарсаларни кўчмас мулклар сирасига киритганлар. Ерга ишлов беришда ишлатиладиган барча махсус нарсаларни ҳам кўчмас мулклар сирасига киритганлар.

6. “Ҳидоя” мулк ҳуқуқини муқаддаслигини, ер мулкдори ўз ерига нисбатан мутлақ ҳуқуқларга эгалигини белгилайди. Айни пайтда, ерга нисбатан хусусий мулкчилик “Ҳидояда” белгиланишича, мулкдорга кенг ваколатлар беади. Мулк ҳуқуқи амалда мазкур ер майдонининг сиртига ҳам, унинг остига ҳам, унинг устидаги ҳаво бўшлиғига ҳам эгалик қилиш ҳуқуқини беради (қўшнилар бировнинг боғида ўсган дарахтнинг ўз боғи ҳудудига осилиб тушган шохларини кесишга ҳақли; ер майдонига мулк ҳуқуқида эгалик қилувчи шахс унинг устидаги ҳаво бўшлиғини сотиши мумкин).

7. Мол-мулк ва мулк ҳуқуқи билан боғлиқ масалаларни тартибга солишга бўйича тавсиялар ишлаб чиқишда “Ҳидоя”нинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири, мулкый муомала турларини тартибга солишда шахсларга иштирокчиларга кенг имкониятлар ва эркинликларнинг берилганлиги, кишилар ўртасидаги муносабатларнинг шарита қонуниятларига ҳамда адолат ва оқиллик мезонларга таянилиши лозимлигидан келиб чиқади. Тегишли низони ҳал этишга оид тавсиялар адолат, оқиллик ва ҳалоллик мезонларидан келиб чиқиб талқин этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. РАЎБАРИЙ АДАБИЁТЛАР.

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008. - 18 б.
2. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси.Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг кўшма йиғилишида сўзланган нутқ // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.
3. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир.-Т.15. -Т.: Ўзбекистон, 2007. Б.7.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент.: Ўзбекистон, 1998. -686 б.
5. Каримов И.А. Ҳамкорлик, тараққиёт ва хавфсизликни таъминлаш йўлидан // Халқ сўзи, 2010 йил 21 сентябрь.
6. Каримов И.А. БМТ Мингйиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган саммити ялпи мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2010 йил 22 сентябрь, 1-2-б.
7. Каримов И.А. Осиё тараққиёт банки Бошқарувчилар кенгаши 43-йиллик мажлисининг очилиш маросимидаги нутқи. 3 май 2010 йил // www.press-service.uz
8. Каримов И.А. 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 29 январда бўлиб ўтган мажлисидаги “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” маърузаси. /Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

9. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

10. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш - тараққиётимизнинг муҳим омилidir. Конституцияси қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010 йил 8-декабрь.

11. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Президент Ислон Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилда мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2011 йил 22-январь.

12. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

13. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир / Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза // Халқ сўзи, 2011 йил 8 декабрь.

2.Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги қонунларга мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан)

- // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси.
– 2008. – № 12. – 637-модда.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр. – Тошкент: Адолат, 2011.
 3. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Расмий нашр. –Тошкент: Адолат, 2007.
 4. Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида . 10 модда, 1 қисм.(Тошкент шаҳар, 2000 йил, 14 декабр).
 5. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни.
 6. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисида”ги қонуни.
 7. Ўзбекистон Республикасининг Хусусий корхоналар тўғрисидаги қонуни. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004 йил 3-сон, 28-модда.

3. Махсус адабиётлар

1. Аль-Бухари. Саҳих.-Эр-Рияд, 1999. – С.27.
2. Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. I. Античность и восточные цивилизации. – М.: 1999. – С.688.
3. Ахмеджанов У. М. Институт собственности в мусульманском праве. 1963. -13-14 с.
4. Аҳмад Иса Ошур. Ал-фикҳул муяссар фил муомалот(Фуқаролик ҳуқуқи бўйича енгил фикҳ). -Байрут, 1996.-35-38-б.
5. Боймирзаев Р. Мусулмон ҳуқуқи. Маърузалар матни. Ҳуқуқшунослик факультети. 2006.
6. Бурҳониддин Марғинович. Ҳидоя.2-жилд.-Қозон, 1905.-266-б.
7. Бурҳониддин Марғинович. Ҳидоя.3-жилд. Ижара китоби. -Қозон, 1904 (араб тилида)

8. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: Дарслик. I қисм. Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи нашр.-Тошкент: ТДЮИ, 2009. - 53 б.
9. Имомов А.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида муддатлар ва даъво муддати. – Т.:ТДЮИ, 2005,-45 б.
- 10.Исхаков С.А. Бурҳонддин Марғиноний ва фикҳ илми. -Тошкент: 2000. – С.63-72.
- 11.Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари: Ўқув қўлланма.- Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005.-84 –бет.
- 12.Исҳоқов С. Бурхонуддин Марғиноний ва фикҳ илми. –Тошкент: Адолат, 2002. - 95 б.
- 13.Караходжаева Д.М. Проблемы развития и совершенствования законодательства о праве собственности юридических лиц в Республике Узбекистан: Дис. ...докт. юрид. наук. – Т.: ТГЮИ, 2008. – С.40.
- 14.Торнау Н. Изложение начал мусульманского права. -СПб, 1850. -С.216.
15. Қориев О. Ал Марғиноний машҳур фикҳшунос. -Тошкент: Ҳалқ мероси, 2000. –Б.31-40.
16. Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал -Марғиноний. - Тошкент: Фан, 2009.
- 17.Қуръони Карим /Таржимон ва муаллиф Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Чўлпон”, 2001. - 59 б.
- 18.Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарии мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. -М.: Волтерс Клувер, 2008. -С. 552-553.
- 19.Маргинани Бурхануддин. Хидоя. Комментарии мусульманского права. В 2 ч. Ч. 1. -М.: Волтерс Клувер, 2008. – 193 с.
- 20.Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ, 2011.- 35.б.
- 21.Рахманов А. Сущность договоров и обязательств в исламском праве и национальном законодательстве республики Узбекистан. -Тошкент:Академия МВД Республики Узбекистан, 2005. – 288 с.

- 22.Рахманов А. Сущность договоров и обязательств в исламском праве и национальном законодательстве республики Узбекистан. –Тошкент: 2005. – 67 с.
23. Рахманов А., Рахманов Абдумухтор. Ислом ҳукуки. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. - 225 б.
- 24.Раҳманов А.Р. Ислом ҳукукида шартнома ва мажбуриятлар ҳамда миллий конунчилик (қиёсий ҳукукий таҳлили) : Тарих фанлари доктори. Дис. Автореф. –Тошкент: 2008 -23 б.
- 25.Раҳмонкулов Ҳ. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительное исследования). -Тошкент: Адолат, 1995. -34 б.
26. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқ объектлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 24 б.
27. Садагар М.Н. Основы мусульманского права. -М.: 1968. -С.45-60.
- 28.Ўзбекистон Республикаси конституциясига шарҳ. -Тошкент: ”Ўзбекистон” НМИУ, 2008. - 159 б.
- 29.Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодий назария. -Тошкент: Меҳнат. 1995. -133 б.
- 30.Шарль Р. Мусульманское право. Пер. с франц. С.И.Волка. Под ред. и о предисл. Е.А.Беляева. - Москва: Изд-во «Иностранная литература», 1959. - С.6.
- 31.Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. -Тошкент: ТДЮИ, 2009. -69 б.